

*Δημήτρης Κ. Ψυχογιός**

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ

Το πρόβλημα του μετασχηματισμού των μικροκοινωνιών που αποτελούν οι αγροτικές κοινότητες ήταν από τα βασικότερα που έθεσε η αγροτική κοινωνιολογία στη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας σε όλο τον κόσμο. Ουσιαστικά, η επιστήμη ερχόταν να καταγράψει (και να κατανοήσει) τις διαδικασίες που εντάθηκαν μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, σε παγκόσμιο επίπεδο, και που χαρακτηρίζονταν από υποχώρηση του αγροτικού τομέα, ενδυνάμωση της βιομηχανίας και των υπηρεσιών, μετατροπή των παραγωγικών σχέσεων στα πλαίσια της αγροτικής κοινότητας, αλλαγή του υλικού υπόβαθρου της παραγωγής. Βέβαια, αυτά τα φαινόμενα δεν ήταν πρωτόφαντα: αυτό που αποτελούσε την ιδιαιτερότητά τους ήταν η έκταση και η έντασή τους.

Διαδικασίες, που για να πραγματοποιηθούν απαιτήσαν αιώνες ολόκληρους στις βιομηχανικές χώρες της Ευρώπης, έγινε προσπάθεια να επιτευχθούν μέσα σε μερικές δεκαετίες στις υπόλοιπες χώρες. Η ιδεολογία και η πρακτική της «ανάπτυξης» επιβλήθηκε παγκόσμια και οι συνταγές που υπόσχονταν πως θα μετατρέψουν τις «υπανάπτυκτες» αγροτικές χώρες σε «αναπτυγμένες» βιομηχανικές, κατά το πρότυπο της Αγγλίας του 17ου - 19ου αιώνα — ή και κατά το, πολύ πιο πρόσφατο, πρότυπο της Σοβιετικής Ένωσης — γνώριζαν μεγάλες δόξες.

Τα μακροσκοπικά φαινόμενα που συνόδευαν τις διαδικασίες «ανάπτυξης» είναι γνωστά: μαζική αγροτική έξοδος, μετανάστευση προς τις εγχώριες ή αλλοδαπές καπιταλιστικές μητροπόλεις, κυριαρχία της παραγωγής για την αγορά, περιορισμός της αυτοκατανάλωσης, εξάρτηση των άμεσων παραγωγών από νέες τεχνολογίες που δεν τις ήλεγχαν, που δεν τις είχαν παραγάγει οι ίδιοι (όπως συνέβαινε με τις παραδοσιακές). Η παραγωγική διαδικασία των χωρικών εξαρτήθηκε άμεσα από βιομηχανικές εισροές και αντίστοιχα τα προϊόντα τους γίνονται πλέον πρώτη ύλη για παγκόσμιες αγορές. Τα ποσοτικά στοιχεία που περιγρά-

* Ερευνητής στο ΕΚΚΕ.

φουν αυτές τις μακροκοινωνικές αλλαγές είναι γενικά γνωστά και μπορεί κανείς να τα βρει, σ' ό,τι αφορά στην Ελλάδα, στις επίσημες στατιστικές της ΕΣΥΕ ή στις πιο εξειδικευμένες για τον αγροτικό χώρο, που τις επεξεργάζονται το υπουργείο Γεωργίας και η ΑΤΕ. Αυτό που δεν είναι γνωστό είναι το πώς και το γιατί· μέσα από ποιους μηχανισμούς στο τοπικό, μικροκοινωνικό επίπεδο της αγροτικής κοινότητας παράγονται τα φαινόμενα που προαναφέραμε; Τι αποτελέσματα έχουν; Ποιοι τα υφίστανται και ποιοι επωφελούνται; Ποιες οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις προϋπήρχαν; Με τι αντικαθίστανται; Τι είδους αλληλεπιδράσεις υπήρξαν ανάμεσα στο παλιό και το καινούριο; Μπορεί να δημιουργηθεί ένα ενιαίο θεωρητικό πλαίσιο που να επιτρέπει την κατανόηση των αλλαγών; Η έρευνα που ξεκινήσαμε στο ΕΚΚΕ έχει τον φιλόδοξο στόχο ν' απαντήσει σ' αυτά τα ερωτήματα.¹

ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ

Από τη στιγμή που μια έρευνα θέτει ως στόχο της να απαντήσει σε ερωτήματα αιτιακών σχέσεων, είναι υποχρεωμένη να αναζητήσει τα θεωρητικά σχήματα που μπορούν να χρησιμεύσουν ως ερμηνευτικό πλαίσιο των φαινομένων που εξετάζει. Η αναζήτηση ερμηνευτικού θεωρητικού σχήματος είναι κάτι πολύ παραπάνω από τις «υποθέσεις» που προσπαθούν να «ελέγξουν» οι εμπειρικές έρευνες. Γιατί συνήθως οι υποθέσεις δεν είναι παρά ad hoc επινοήσεις, προσπάθειες φαινομενολογικής μόνο σύνδεσης διαφόρων «μετρήσεων» που παραγνωρίζουν την καθολικότητα των κοινωνικών διεργασιών και παραδέρνουν στο χάος των επιμέρους αλληλεπιδράσεων. Φυσικά, τα προβλήματα σε σχέση με την «αλήθεια» των θεωρητικών σχημάτων, με το βαθμό προσέγγισης που επιτρέπουν στην «πραγματικότητα», υπάρχουν και είναι άλυτα. Όμως, στο βαθμό που επιμένει κανείς να προσεγγίζει την κοινωνική πραγματικότητα με επιστημονικές

1. Παρόμοια έρευνα, με τον ίδιο τίτλο (τον τίτλο αυτού του άρθρου δηλαδή) είχε ξεκινήσει το 1979 από τον γράφοντα, μόνο που τότε είχε λιγότερες φιλοδοξίες ως προς τη διερεύνηση σε βάθος των φαινομένων που προαναφέραμε (θα περιοριζόταν στη μεταπολεμική περίοδο) και θα ήταν περισσότερο εκτακτική (το δείγμα της θα το αποτελούσαν πολλές κοινότητες). Η έρευνα εκείνη δεν κατάφερε ποτέ να ξεπεράσει τα όρια του σχεδιασμού και του γραφείου, για λόγους που σχετίζονται με τις δυσκολίες που είχε το ΕΚΚΕ τότε. Η έρευνα που παρουσιάζουμε εδώ ξεκίνησε το 1982. Στην ομάδα που την πραγματοποιεί εργάζονται, εκτός από τον υπογράφοντα που τη διευθύνει, οι Ρ. Κανταντζόγλου, Ε. Μανώλογλου, Α. Μιχαλακοπούλου, Μ. Ναούμη, Γ. Παπαπέτρου. Σ' αυτό το άρθρο επιχειρείται μια γενική παρουσίαση του αντικειμένου της έρευνας. Στα άρθρα των Ψυχογιού - Παπαπέτρου, Ναούμη - Κανταντζόγλου και Μανώλογλου - Μιχαλακοπούλου, που έπονται αυτού, παρουσιάζονται ορισμένες πρώτες επεξεργασίες του ερευνητικού υλικού. Παραπροϊόν της κύριας εργασίας της ομάδας αποτελεί και το άρθρο των Δ. Ψυχογιού και Γ. Παπαπέτρου «Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων» που δημοσιεύθηκε στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 53 (1984), σελ. 3 - 23.

μεθόδους, δεν έχει άλλη λύση από την προσφυγή στη θεωρία — γιατί η επιστήμη δικαιούται να διεκδικεί προνομιά σχέση με την αλήθεια μόνο στο βαθμό που στηρίζεται σε παραγωγικές διαδικασίες που επιτρέπουν τη συναγωγή επιμέρους συμπερασμάτων από γενικούς «νόμους».

Στην περίπτωση μας αυτό που έχουμε να εξετάσουμε είναι οι σχέσεις ανάμεσα σε συνεχώς επεκτεινόμενους «δευτερογενή» και «τριτογενή» τομέα από τη μιά και σ' έναν συρρικνούμενο «πρωτογενή» από την άλλη. Θα προτιμήσουμε μια άλλη ορολογία όμως, που η υιοθέτησή της δίνει μια πρώτη ένδειξη για το θεωρητικό πλαίσιο που καθόρισε την προβληματική της έρευνας: το φαινόμενο που εξετάζουμε είναι η *συνεχής επέκταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής εις βάρος άλλων, προκαπιταλιστικών, τρόπων παραγωγής*. Όπως πρώτος, ίσως, ο Μαρξ διέγινωσε, πρόκειται για μια μοναδική ιστορική κοινωνική διαδικασία που ανατρέπει το σύνολο των «παραδοσιακών» δομών ενός κοινωνικού σχηματισμού κι εγκαθιδρύει στη θέση τους κάποιες άλλες.

Αυτή η επέκταση, όμως, του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν μας ενδιαφέρει από την άποψη των γενικών επιπτώσεών της στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, αλλά από την ειδικότερη οπτική γωνία των συνεπειών της για τις αγροτικές κοινότητες. Επομένως, το πρώτο πρόβλημα που δημιουργείται είναι η αναζήτηση του κατάλληλου εννοιολογικού πλαισίου που θα επιτρέψει τη συσχέτιση των φαινομένων τα οποία παρατηρούνται στο χωριό με τη γενικότερη δυναμική του καπιταλιστικού συστήματος.

Η αναζήτηση θεωρητικού πλαισίου αναφοράς δεν είναι διαδικασία που πραγματοποιείται στο κενό, με τη λογική σύγκριση ανάμεσα σε αντιμαχόμενες ή παραπλήσιες θεωρίες. Πέρα από τη λογική συνέπεια, τη συνεκτικότητα ή και την αισθητική μιας θεωρίας, υπάρχουν κάποια ήδη διαμορφωμένα εμπειρικά στοιχεία που πρέπει κανείς να τα λάβει υπόψη του, αν ενδιαφέρεται για τη γόνιμη αλληλεπίδραση θεωρίας - πρακτικής. Φυσικά, το πρόβλημα ότι τα «στοιχεία» δεν είναι ποτέ ουδέτερα κι ότι η ανάδειξη ορισμένων ως σημαντικών συνεπάγεται πως κάποια άλλα θεωρούνται δευτερεύοντα δεν λύνεται, έτσι ή αλλιώς. Υπάρχει όμως κάποια συναίνεση στις διάφορες επιστήμες ως προς το αντικείμενό τους, κι επομένως ως προς τα σημαντικά και αδιάφορα, που ξεπερνά το πρόβλημα των εμπειρικών στοιχείων στην πράξη, έστω κι αν δεν το λύνει θεωρητικά. Στη δική μας περίπτωση δεν μπορεί κανείς, όταν ξεκινά μια έρευνα για τον αγροτικό χώρο, να παραβλέψει το κεφαλαίωδες γεγονός ότι *η οικονομία των αγροτικών κοινοτήτων στηρίζεται και στηρίζεται στην οικογενειακή οργάνωση της παραγωγής*· ότι δηλαδή η οικογένεια στο χωριό πολύ απέχει του να αποτελεί μόνο καταναλωτική μονάδα με εξειδίκευση την παραγωγή/αναπαραγωγή εργατικής δύναμης, όπως θα έπρεπε θεωρητικά να συμβαίνει σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό όπου λειτουργεί μόνο ο Καπιταλιστικός Τρόπος Παραγωγής. Η αγροτική οικογένεια δεν είναι δυνατό βέβαια, στην παραγωγική της δραστηριότητα,

να θεωρηθεί καπιταλιστική επιχείρηση. Γιατί, από τον ίδιο του τον ορισμό, ο καπιταλισμός είναι εκείνος ο Τρόπος Παραγωγής που αποσπά το πλεόνασμα από τους άμεσους παραγωγούς με τη μορφή της υπεραξίας, που προϋποθέτει τη μισθωτή εργασία. Γιατί στην αγροτική παραγωγή δεν κυριάρχησε ο ΚΤΠ; Γιατί μέσα από τις διαδικασίες διευρυμένης αναπαραγωγής του δεν εξολόθρευσε τις μη καπιταλιστικές παραγωγικές μονάδες;²

Πρόκειται για ένα θέμα που συζητήθηκε διά μακρών στις αρχές της δεκαετίας του '70 ιδιαίτερα στη Γαλλία, και δεν θεωρούμε σκόπιμο να επαναλάβουμε εδώ αυτή τη συζήτηση.³ Πάντως, μέσα από την αλληλεπίδραση της οικονομικής ιστορίας, της οικονομικής ανθρωπολογίας, της μαρξιστικής μεθοδολογίας, του παραγνωρισμένου για δεκαετίες έργου του Τσαγιάνοφ και της επί του πεδίου έρευνας ανθρωπολόγων και κοινωνιολόγων διαμορφώθηκε κάποια κοινή συλλογιστική που επιτρέπει τη δημιουργία ενός γόνιμου θεωρητικού πλαισίου, που καθοριστικά στοιχεία του είναι η έννοια του Οικιακού Τρόπου Παραγωγής και της σύζευξης (άρθρωσης) Τρόπων Παραγωγής.

Η έννοια του Οικιακού Τρόπου Παραγωγής στηρίζεται στις εργασίες των Τσαγιάνοφ, Σάλινς, Μεγιασού, Ρε.⁴ Η έννοια της Σύζευξης (άρθρωσης) Τρόπων Παραγωγής ξεκίνησε ως επέκταση της αλτουσεριανής έννοιας «άρθρωση των βαθμίδων». Η σύζευξη δηλαδή τρόπων παραγωγής αναφέρεται στην περίπτωση κοινωνικού σχηματισμού όπου συνυπάρχουν περισσότεροι από ένας τρόποι παραγωγής.⁵ Αποδεχόμενοι τις δύο αυτές έννοιες μπορούμε να οροθετήσουμε ένα θεωρητικό πλαίσιο που περιγράφουμε αμέσως παρακάτω.

Ο οικιακός τρόπος παραγωγής

Με την έννοια Οικιακός Τρόπος Παραγωγής προσδιορίζουμε μια κοινωνική μορφή οργάνωσης της παραγωγής της οποίας βασική παραγωγική μονάδα είναι

2. Και στον αστικό χώρο μπορούμε να βρούμε (και ειδικά στην Ελλάδα σε σημαντικό βαθμό) περιπτώσεις που η οικογένεια λειτουργεί ταυτόχρονα ως παραγωγική και καταναλωτική μονάδα: π.χ. βιοτέχνες, μικροεπαγγελματίες που στηρίζονται αποκλειστικά ή κυρίως στο εργατικό δυναμικό της οικογένειάς τους. Για την πιθανή σχέση αυτής της μορφής οργάνωσης της παραγωγής με την «παραοικονομία», βλέπε Τσουκαλά (1984).

3. Υπάρχει βέβαια στα ελληνικά η εργασία του Κ. Βεργόπουλου (1975), εμπνευσμένη απ' αυτή τη συζήτηση. Για παρουσίαση και σχολιασμό των σχετικών απόψεων που αναπτύχθηκαν βλέπε Ψυχογιός (1982). Βλέπε επίσης Μουζέλης (1978γ).

4. Βασικά τους έργα είναι Chayanov (1966), Sahlins (1974), Meillassoux (1977 και 1980), Rey (1978 και 1981). Παρουσίασή τους και συζήτηση των επιχειρημάτων υπέρ ή κατά της έννοιας του οικιακού τρόπου παραγωγής γίνεται στο Ψυχογιός (1982), όπου αναφέρεται και η σχετική βιβλιογραφία.

5. Ο Rey (1978) χρησιμοποιεί τον όρο articulation, άρθρωση. Προτίμησα τον όρο σύζευξη όχι για λόγους μεταφραστικούς αλλά ουσιαστικούς: η άρθρωση έχει πολύ έντονα συσχετιστεί με τη δομιστική μεθοδολογία (στη γλώσσα, τις κοινωνικές επιστήμες, το μαρξισμό). Και ο ίδιος ο Ρε συμφωνεί άλλοστε με την αλλαγή του όρου.

ο *οίκος*: πυρηνική ή σύνθετη δηλαδή οικογένεια (στην οποία συμμετέχουν ίσως και παράπλευροι, μακρινότεροι, άγαμοι συγγενείς ή υπηρετικό προσωπικό), που στόχο της έχει την αυτάρκεια του οίκου. Επομένως, οι καθαρά οικονομικές ανταλλαγές (παραγωγικές ή καταναλωτικές) με άλλους οίκους είναι περιθωριακές. Ο *οίκος* είναι εξωγαμική μονάδα και δημιουργεί γαμήλιες σχέσεις με άλλους οίκους, που το σύνολό τους ορίζει μια συγκεκριμένη ενδογαμική *κοινότητα*. Η παραγωγή του είναι μικτή, γεωργοκτηνοτροφική, και συνδυάζεται με την οικοτεχνία.

Οι παραγωγικές σχέσεις στα πλαίσια του οίκου (και, κατ' επέκταση, της κοινότητας) καθορίζουν τις ιεραρχίες φύλου και ηλικίας και εμφανίζονται ως «φυσιολογική», τεχνική, κατανομή εργασίας. Πρόσθετη δυσκολία στη διερεύνηση των παραγωγικών σχέσεων αποτελεί και η μη εμφανής ύπαρξη πλεονάσματος — αφού ο *οίκος* δεν παράγει (αν εξαιρέσουμε τα δοσίματα προς τις άρχουσες τάξεις) παρά ευκαιριακά «πλεονάσματα» για άμεση ανταλλαγή. Όμως, στα πλαίσιά του οι παραγωγικές/καταναλωτικές διαδικασίες ελέγχονται πάντα από το *γέροντα* (πατέρα ή αυτόν που παίζει το ρόλο του, π.χ. τον μεγαλύτερο αδελφό), ο οποίος συγκεντρώνει το προϊόν της εργασίας των μελών του οίκου και το ανακατανέμει είτε άμεσα είτε έμμεσα μέσω των επικεφαλής των επιμέρους πυρηνικών οικογενειών που (πιθανό να) συναποτελούν τον *οίκο*. Αυτή η διαδικασία συγκέντρωσης/ανακατανομής επιτρέπει στο *γέροντα* να ελέγχει κάτι πολύ σημαντικότερο από το επίπεδο κατανάλωσης των νέων και των γυναικών: το *γάμο* τους, τη δυνατότητα δηλαδή αναπαραγωγής του οίκου και τους όρους κάτω από τους οποίους μπορούν να σχηματίσουν οικογένεια και επομένως, για τους νέους, τη δυνατότητα να γίνουν κι αυτοί κάποια μέρα *γέροντες*, αρχηγοί δηλαδή οίκου.⁶ Γιατί η μόνη σημαντική σταθερή, βέβαιη και αναπόφευκτη ανταλλαγή ανάμεσα στους οίκους μιας κοινότητας είναι αυτή που συνοδεύει το *γάμο* με τη μορφή της *πρόικας*.

Ο *θεσμός* της *πρόικας* απαιτεί να δημιουργηθεί πλεόνασμα στα πλαίσια του οίκου· πλεόνασμα που προκύπτει από το μη ανακατανομόμενο προϊόν και που ανήκει στην αποκλειστική διαχείριση του *γέροντα*: θα το μεταβιβάσει στο *γέροντα* κάποιο άλλου οίκου προκειμένου να ανοίξει τον κύκλο των γαμήλιων ανταλλαγών που έχουν ως στόχο την αναπαραγωγή του οίκου. Επομένως, οι *γέροντες* μέσω της φαινομενικά αθώας διαδικασίας συγκέντρωσης/ανακατανομής έχουν τη δυνατότητα να ελέγχουν το πλεόνασμα και τις διαδικασίες αναπαραγωγής του οίκου και συνολικά, ελέγχοντας τους *γάμους* (δηλαδή την κυκλοφο-

6. «Η κοινωνική οργάνωση της οικιακής αγροτικής κοινότητας οικοδομείται ταυτόχρονα και αδιαίρετα τόσο γύρω από τις σχέσεις παραγωγής όσο και γύρω από τις σχέσεις αναπαραγωγής» (Meillassoux, 1982: 64 - 65).

ρία των γυναικών) να διατηρούν την εξουσία τους στα πλαίσια της κοινότητας.⁷

Η αναπαραγωγή λοιπόν των σχέσεων που περιγράφουμε επιτυγχάνεται μέσα από τον έλεγχο της κυκλοφορίας των γυναικών και συνεπικουρείται ιδεολογικά από τις ιεραρχίες φύλου και ηλικίας που θεσμοθετούνται στα πλαίσια του οίκου και της κοινότητας.

Είναι προφανές πως ο Οικιακός Τρόπος Παραγωγής αποτελεί έννοια, αναλυτικό εργαλείο και όχι εμπειρική πραγματικότητα. Το ίδιο άλλωστε ισχύει και για τον Καπιταλιστικό Τρόπο Παραγωγής. Επιπλέον, στην καθαρή του μορφή μπορούμε ίσως να τον βρούμε μόνο στα πρώτα στάδια ανάπτυξης της ελληνικής πόλης (μετά την κατάργηση των φυλών και πριν την επέκταση της δουλοκτησίας), ή σε αλομονωμένες, «πρωτόγονες», φυλές γεωργοκτηνοτρόφων. Στην πορεία της ιστορίας συζεύχθηκε, ως υποτελής, με τη φεουδαρχία, τον ασιατικό δεσποτισμό, τη δουλοκτησία, τον καπιταλισμό — που είναι κι ο μόνος που προσπαθεί να τον αποσυνθέσει, ενώ όλοι οι προηγούμενοι στηρίχτηκαν πάνω σ' αυτόν για να απομυζήσουν οι άρχουσες τάξεις τους την υπερεργασία των άμεσων παραγωγών.⁸

Η σύζευξη τρόπων παραγωγής

Με την έννοια *Σύζευξη Τρόπων Παραγωγής* εννοούμε τη συνύπαρξη και αλληλεπίδραση, στο χώρο και στο χρόνο, δύο ή περισσότερων τρόπων παραγωγής. Η «εμφάνιση» ενός άλλου τρόπου παραγωγής δίπλα σε κάποιους προϋπάρχοντες μπορεί να είναι είτε ενδογενές φαινόμενο (ο νέος δηλαδή τρόπος παραγωγής να προέκυψε μέσα από τις παραγωγικές σχέσεις προϋπάρχοντος τρόπου παραγωγής), είτε εξωγενές (ο νέος τρόπος παραγωγής προέκυψε με την ειρηνική ή βίαιη εισαγωγή του από άλλους κοινωνικούς σχηματισμούς). Κλασικό παράδειγμα της ενδογενούς παραγωγής είναι η ανάπτυξη του καπιταλισμού στην Ευρώπη· εξίσου κλασικό, ιστορικά πρόσφατα και βίαιο, είναι η εξωγενής μεταφή-

7. Η ανάλυση του Μεγιασού για την «προίκα» (Meillassoux, 1982: 105 - 115· στην πραγματικότητα πρόκειται για *bridewealth*, όρος που στα ελληνικά έχει αποδοθεί ως «εξαγορά νύφης») είναι διαφορετική. Το πρόβλημα σχετίζεται με την αντιπαράθεση των θεσμών προίκας/εξαγοράς και τη μεταξύ τους σχέση. Κλασική παραμένει η ανάλυση του Γκούντι (Goody, Tambiah, 1973). Για την ελληνική περίπτωση βλέπε Σκουτέρη - Διδασκάλου (1984) και Αλεξάκης (1984). Πρόκειται για εξαιρετικά σημαντικό πρόβλημα που η συζήτησή του ξεπερνά τις προθέσεις αυτού του κεμένου.

8. Η πιο σημαντική ίσως διαφορά ανάμεσα στην οπτική που υιοθετείται εδώ και στην οπτική του Μεγιασού είναι η σημασία που δίνει ο τελευταίος στις «παραγωγικές δυνάμεις» για τον προσδιορισμό του οικιακού τρόπου παραγωγής (Meillassoux, 1982: 20), που έχει αποτέλεσμα την υποτίμηση της προσφοράς των Τσαγιάνοφ - Σάλινς στην επεξεργασία της έννοιας. Βλέπε σχετικά με τις απόψεις Τσαγιάνοφ - Σάλινς στο Ψυχογιός (1982). Ως προς τις «παραγωγικές δυνάμεις», κατά τη γνώμη μου μόνο ως υποσύνολο των παραγωγικών σχέσεων μπορούν ν' αντιμετωπιστούν.

τευση των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων μέσω της αποικιοκρατίας.

Η σύζευξη δεν είναι παράλληλη, μηχανική, συνύπαρξη διαφορετικών τρόπων παραγωγής: ανάμεσα στις άρχουσες τάξεις των συζευγμένων τρόπων παραγωγής αναπτύσσονται ανταγωνιστικές σχέσεις γιατί καθεμία απ' αυτές διεκδικεί να διευρύνει και να επιβάλλει στον κοινωνικό σχηματισμό τις δικές της παραγωγικές σχέσεις. Αυτό σημαίνει πως προσπαθεί να καρπωθεί το σύνολο του οικονομικού πλεονάσματος, να επιβάλλει τη δική της πολιτική εξουσία, τη δική της ιδεολογία. Σύζευξη λοιπόν θα υπάρξει για όλην εκείνη την ιστορική περίοδο που συνυπάρχουν διαφορετικά είδη παραγωγικών σχέσεων σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό — έστω κι αν κάποιος από τους τρόπους παραγωγής έχει αποβεί κυρίαρχος και έχει υποτάξει τις παραγωγικές σχέσεις των υπολοίπων στις ανάγκες της δικής του διευρυμένης αναπαραγωγής.⁹

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΘΕΩΡΙΑΣ

Το θεωρητικό πλαίσιο, που σε αδρές γραμμές παρουσιάσαμε παραπάνω, πολύ απέχει του ν' αποτελεί γενικά αποδεκτό «παράδειγμα» στο χώρο της ανθρωπολογίας — κι είναι συζητήσιμο αν έχει καταφέρει να ηγεμονεύσει ακόμη και ανάμεσα στα πλαίσια των μαρξιστών ανθρωπολόγων. Προβλήματα επιπλέον παρουσιάζει και η προσπάθεια χρησιμοποίησής του στο δικό μας, τον ελληνικό χώρο· χώρο κοντινό και ιστορικό, για τον οποίο κάθε κοινός θνητός και κάθε λόγιος έχει άποψη, ενώ συνήθως οι ανθρωπολόγοι κατασκευάζουν τις θεωρίες τους με βάση εξωτικές κοινωνίες που η ιστορία τους είναι άγνωστη (και συνήθως θεωρείται ανύπαρκτη), που η δυνατότητα αντίλογου είναι περιορισμένη μια που, συνήθως πάλι, οι μελετώμενες κοινωνίες δεν έχουν αρθρώσει δικό τους, αντίστοιχο, ανθρωπολογικό λόγο.

Μ' αυτή την έννοια, η ανάληψη από το ΕΚΚΕ της ευθύνης έρευνας στα πλαίσια αυτής της προβληματικής αποτελεί οπωσδήποτε ρισκοκίνδυνο εγχείρημα. Γιατί, πέρα από το πρόβλημα της θεωρητικής γονιμότητας αυτής της προσέγγισης, υπάρχει επιπλέον η έλλειψη μακρόχρονης παράδοσης στο χώρο των κοινωνικών ερευνών και η στενότητα των μέσων και των δυνατοτήτων που (σε μια εποχή που όλοι ενδιαφέρονται για την άμεση αποτελεσματικότητα) δεν διευκολύνει παρακινδυνευμένες (ως προς τη θεωρητική-μεθοδολογική οπτική τους), χρονοβόρες και όχι άμεσα παραγωγικές έρευνες. Ακολουθώντας όμως την πε-

9. Για τη συζήτηση στα πλαίσια του μαρξισμού σχετικά με την έννοια τρόπος παραγωγής και τη σύζευξη (άρθρωση) βλέπε Ψυχογιός (1980) όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Σ' αυτή πρέπει να προστεθεί και η εργασία του Rey (1981).

πατημένη κινδυνεύει κανείς ανάμεσα στη Σκύλλα των «σε εθνικό επίπεδο» ερωτηματολογίων και τη Χάρυβδη της σειραϊκής παραγωγής «τοπικών μονογραφιών». Οι έρευνες πρώτου τύπου τρέφονται από την ψευδαισθήση της «καθολικότητας», οι δεύτερες από την ελπίδα ότι η γνώση θα προκύψει επαγωγικά από τη συσσώρευση μελετών.

Μια εξαντλητική συζήτηση των επιστημολογικών προϋποθέσεων του θεωρητικού πλαισίου της έρευνας, των εννοιών που χρησιμοποιούνται, της εφαρμογής τους που επιχειρείται στο χώρο μας, ξεπερνά τις προθέσεις αυτού του συγκεκριμένου άρθρου. Θα παρουσιάσω συνοπτικά λοιπόν τις αντιρρήσεις που υπάρχουν και τα επιχειρήματα που, κατά τη γνώμη μου, τις καταρρίπτουν ή τις κάνουν ενμέρει αποδεκτές, με αποτέλεσμα το θεωρητικό πρότυπο που υιοθετήσαμε να μη μπορεί να θεωρηθεί κλειστό και ολοκληρωμένο.

1. Οι βασικές μαρξιστικές έννοιες δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν στην ανθρωπολογία. Δεν πρόκειται για συνολική απόρριψη του μαρξισμού (συζήτηση τέτοιων αντιρρήσεων θα διέυρνε κατά πολύ το θέμα μας) αλλά για το πρόβλημα αν έννοιες όπως τρόπος παραγωγής, παραγωγικές σχέσεις, παραγωγικές δυνάμεις, βάση, εποικοδόμημα, τάξεις, είναι κατάλληλες για τη μελέτη των φυλετικών κοινωνιών όπου «οικονομία, πολιτική, τελετουργίες και ιδεολογία δεν εμφανίζονται ως διακεκριμένα “συστήματα”... η κοινωνία είναι διατεταγμένη με βάση ένα μοναδικό, εσωτερικά συνεπές, σύστημα σχέσεων που έχει τις ιδιότητες που εμείς αποδίδουμε στη “συγγένεια”... Οι φυλετικές ομάδες και σχέσεις είναι “πολυσθενείς” ή “πολυλειτουργικές”: ρυθμίζουν όλες τις δραστηριότητες που στο δυτικό πολιτισμό ανήκουν στην αρμοδιότητα ειδικών θεσμικών ρυθμίσεων» (Sahlins, 1976: 6) Επομένως, προσπαθώντας ν' ανακαλύψουμε πίσω από τις σχέσεις συγγένειας «βάση» και «εποικοδόμημα» ερχόμαστε σε αντίθεση με τη ίδια τη μέθοδο του Μαρξ στο *Κεφάλαιο*: το πρόβλημα του Μαρξ ήταν ν' ανακαλύψει την ενότητα πίσω από το κράτος, την οικονομία, την ιδεολογία — οι μαρξιστές ανθρωπολόγοι αποσυνθέτουν την υπάρχουσα ενότητα με βάση εννοιολογικές κατηγορίες που προσιδιάζουν στον καπιταλισμό (Sahlins, 1976: 4)¹⁰.

Έμμεσα, την προβληματική του Σάλινς την αποδέχονται και μαρξιστές ανθρωπολόγοι όπως οι Γκοντελιέ (1981), Bloch (1983: 169 - 170), Kahn και Lloberga (1981: 313 - 314). Όχι φυσικά στις ακραίες της συνέπειες, που οδηγούν τελικά τον Σάλινς στην απόρριψη του μαρξισμού αλλά κυρίως σ' ό,τι αφορά τις σχέσεις συγγένειας και αν «από πίσω τους» μπορούμε να διακρίνουμε παραγωγικές σχέσεις (Γκοντελιέ, 1981: 68 - 69) στην επισήμανση ότι η χρησιμοποίηση των μαρξιστικών εργαλείων μπορεί να οδηγήσει σε ερμηνείες ερήμην της πραγ-

10. Η κριτική του Σάλινς δεν περιορίζεται σ' αυτό το σημείο. Αντιπαράθετα στον ωφελμιστικό «πρακτικό λόγο» που, κατά τη γνώμη του, χαρακτηρίζει το μαρξισμό, τον σημασιοδοτικό «πολιτιστικό λόγο».

ματικής ιστορίας και λειτουργίας των ανθρώπων μέσα στις μελετώμενες κοινωνίες (Μπλοχ) ή σε πλήρη κατακερματισμό της συνολικής γνώσης που τόσο ο μαρξισμός όσο και η ανθρωπολογία διεκδικούν (Καν και Λόμπερα).

Ός προς το συνολικό πρόβλημα που θέτει ο Σάλινς δεν μπορεί παρά να συμφωνήσει κανείς με τις απαντήσεις του Μπλοχ, που επισημαίνει ότι οι επιθέσεις του Σάλινς ενάντια στο μαρξισμό αφορούν κυρίως απόψεις όπως αυτές του M. Harris (1979) που καταλήγουν στην αποδοχή ενός πλήρους τεχνολογικού - περιβαλλοντικού ντετερμινισμού (Bloch, 1983: 135). Σχετικά με την «αποσυνθετική» τελικά λειτουργία της μαρξιστικής μεθοδολογίας, νομίζω πως εργασίες όπως το *Femmes, Greniers et Capitaux* του Κλωντ Μεγιασού ή η ανάλυση των Γκάνγκαμ του Τόγκο από τον Πιερ-Φιλίπ Ρε αποδεικνύουν ακριβώς το αντίθετο: η υιοθέτηση της έννοιας του τρόπου παραγωγής οδηγεί σε μια ανασύνθεση της κοινωνικής πραγματικότητας πληρέστερη, εναργέστερη, ανθεκτικότερη και τεκμηριωμένη ως προς τις σχέσεις αιτίων-αιτιατών — σε σχέση με τη φαινομενολογική ενότητα που προκύπτει από την άμεση διαπίστωση της πολυσθενούς λειτουργικότητας των συγγενικών σχέσεων. Η προσπάθεια, από την άλλη μεριά, του Γκοντελιέ, ν' αναδιατυπώσει την αρχή πως η οικονομία (οι παραγωγικές σχέσεις) είναι, σε τελευταία ανάλυση, καθοριστική με την πρόταση πως αν δεχθούμε ότι «ορισμένες κοινωνικές σχέσεις κυριαρχούν εφόσον λειτουργούν ως σχέσεις παραγωγής, θα είχαμε ξαναβρεί την υπόθεση που διατύπωσε ο Μαρξ σχετικά με τον σε τελευταία ανάλυση καθοριστικό ρόλο της βάσης» (Γκοντελιέ, 1981: 66)¹¹ είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς αν αυτή η αναδιατύπωση δεν αποτελεί παρά απλή ταυτολογία — ή επιχειρεί ν' αφαιρέσει κάθε οικονομικό περιεχόμενο στην έννοια της βάσης, των παραγωγικών σχέσεων. Με τη δεύτερη ερμηνεία δεν θα συμφωνούσα. Τέλος, οι Μπλοχ και Καν — Λόμπερα επισημαίνουν πραγματικούς κινδύνους που μπορούν να προκύψουν από την «αγοραία» ή άκριτη χρήση των μαρξιστικών αναλυτικών εργαλείων (που πρέπει κανείς να τους έχει πάντα υπόψη του), αλλά δεν προτείνουν εναλλακτικές μεθοδολογικές λύσεις. Δεν μπορεί κανείς παρά να συμφωνήσει μαζί τους πως από την «επί του πεδίου» πρακτική και από τα αποτελέσματά της θα κριθεί, τελικά, η ερμηνευτική αξία των μαρξιστικών εργαλείων που ανακαίνισε η «γαλλική ανθρωπολογική σχολή».

2. Ο «οικιακός τρόπος παραγωγής» ούτε μαρξιστική έννοια είναι ούτε επιστημολογικά ανεκτή ή χρήσιμη. Την έννοια αυτή πρωτοχρησιμοποίησε ο Σάλινς (Sahlins, 1974) επεξεργαζόμενος τις απόψεις του Τσαγιάνοφ σχετικά με την οικονομική οργάνωση των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων των χωρικών. Ο Μεγιασού (Meillassoux, 1980) χρησιμοποιεί ξανά τον ίδιο όρο, δίνοντάς του όμως

11. Κι όχι βέβαια τον «καθοριστικό ρόλο των εποικοδομημάτων», όπως θέλει η μετάφραση. Βλέπε το πρωτότυπο στο *Dialectiques*, 21, 41 - 53.

εντελώς καινούριο περιεχόμενο και διαφωνώντας με τις σχετικές επεξεργασίες του Σάλινς, όπως και με την προβληματική του Τσαγιάνοφ. Οποσδήποτε, η προσέγγιση του Τσαγιάνοφ έχει ελάχιστη σχέση με το μαρξισμό, αναδεικνύει όμως τη σημασία της «δημογραφίας» για την οικογενειακή γεωργική παραγωγική μονάδα, ενώ ο Σάλινς εντοπίζει τις συνέπειές του ότι η παραγωγική-καταναλωτική οικογενειακή μονάδα παράγει αξίες χρήσης. Ο Μεγιασού τέλος προσδιορίζει τον οικιακό τρόπο παραγωγής με αυστηρό μαρξιστικό τρόπο, εξετάζοντας τη διαλεκτική των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων στα πλαίσια ενός σχηματισμού όπου κυριαρχεί η «οικιακή κοινότητα» ως παραγωγική μονάδα, την ιδεολογία και τις πολιτικές σχέσεις που συνεπάγονται.¹²

Δεν θα επανέλθω εδώ στη συζήτηση των επιχειρημάτων που τάσσονται υπέρ ή κατά του οικιακού τρόπου παραγωγής, παρά μόνο για να συζητήσω δύο συγκεκριμένες και πρόσφατες εργασίες, που από διαφορετική σκοπιά επιτίθενται στη χρήση αυτής της έννοιας. Πρώτα, ο Σκοτ Κουκ (Cook, 1984) επιτίθεται στην «αφηρημένη εξιδανίκευση της χωρικής οικονομίας» και στους «πανηγυρικούς για τις οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της απλής αναπαραγωγής» που εμπνέονται από το τσαγιανοφικό μοντέλο και παραγνωρίζουν (παραβλέποντας τις σχετικές απόψεις του Λένιν) ότι υπάρχουν «αμοιβαία ενισχυόμενα και συμβιβαστά στοιχεία στις μορφές της απλής εμπορευματικής και της καπιταλιστικής παραγωγής» (Cook, 1984: 13, 14, 15). Ο Κουκ μελετά τους βιοτέχνες, «απλούς εμπορευματοπαραγωγούς», της περιοχής Ουαχάκα του Μεξικού και περιθωριακά μόνο ασχολείται με τους αγρότες. Παραδέχεται όμως ως προς τους τελευταίους ότι υπάρχει η τάση να παρατηρείται αύξηση των μέσων παραγωγής που κατέχει η οικογένεια όσο αυξάνεται ο αριθμός των μελών της — κάτι που ίσως αντιστοιχεί με τη «δημογραφική διαφοροποίηση» που επικαλείται ο Τσαγιάνοφ, μπορεί όμως και, ανάποδα, η προϋπάρχουσα συγκέντρωση μέσων παραγωγής να οδηγεί σε πολυμελή νοικοκυριά (Cook, 1984, 21). Είναι κρίμα που, όπως φαίνεται, τα στοιχεία που συγκέντρωσε δεν του επιτρέπουν ν' απαντήσει σ' αυτό το ερώτημα.¹³ Επιπλέον η χρήση του όρου «μικρή εμπορευματική παραγωγή», που αντιπαράθετεί στον οικιακό τρόπο παραγωγής, γίνεται εντελώς περιγραφι-

12. Καθοριστικές σημασίας είναι για τον Μεγιασού και οι σχέσεις αναπαραγωγής (βιολογικής) της οικιακής κοινότητας: «Πρέπει οι σχέσεις αναπαραγωγής να γίνουν σχέσεις παραγωγής». Σχετικά βλέπε και Μεγιασού (1983). Πρέπει να τονίσουμε πως υπάρχει ακόμη ένα πρόβλημα, που δεν θα το εξετάσουμε εδώ: αν αυτές οι σχέσεις παραγωγής δημιουργούν τάξεις κι εκμεταλλευτικές σχέσεις.

13. Στο άρθρο του Μανόλογλου - Μιχαλακοπούλου που ακολουθεί διαπιστώνεται μια αντίστοιχη σχέση ανάμεσα στον αριθμό των εργαζόμενων μελών, τη δομή της οικογένειας και τις παραγωγικές δραστηριότητες των γεωργικών οικογενειών της Ζαβέρδας. Παρόμοια φαινόμενα αναφέρονται στις εργασίες των Stone, Jonson - Stone, Netting (1984: 107), οι οποίοι αναφέρουν αντίστοιχα συμπεράσματα των Tiffen (1976: 102) και Norman, Simmons, Hays (1982: 109).

κά, χωρίς να προσδιορίζονται οι σχέσεις του με την αντίστοιχη μαρξική έννοια. Πρέπει πάντως να σημειώσουμε πως και σ' ό,τι αφορά τις βιοτεχνίες που μελετά το μόνο συμπέρασμα που βγαίνει είναι ότι, πραγματικά, υπάρχει μεταξύ τους σημαντική διαφοροποίηση ως προς τα εισοδήματα, τα παραγωγικά μέσα κτλ. αλλά όλα αυτά τελικά ερμηνεύονται με τον (μη αποδεδειγμένο) ισχυρισμό ότι οδηγούν στην ανάπτυξη καπιταλιστικών σχέσεων.

Οι αντιρρήσεις του Ντόναλντ Ντόναμ (Donham, 1981) αφορούν το μοντέλο του Σάλινς και είναι ουσιαστικότερες. Έμμεσα αφορούν και τον Μεγιασού, γιατί αυτό που αμφισβητεί ο Ντόναμ είναι η υπόθεση της αυτόνομης οικογενειακής μονάδας. Σύμφωνα με τα στοιχεία του, τα νοικοκυριά που εξέτασε στην Αιθιοπία εμφανίζουν μια κατανομή σ' ό,τι αφορά το χρόνο εργασίας εντελώς αντίστροφη από αυτή που προβλέπει ο Τσαγιάνοφ: αυξανόμενο του λόγου C/W (καταναλωτές/παραγωγοί) ο χρόνος εργασίας μειώνεται. Βέβαια τα στοιχεία του Ντόναμ κάθε άλλο παρά ατράνταχτα είναι (αναφέρονται μόνο σε εννέα νοικοκυριά και η μέθοδος μέτρησης του χρόνου εργασίας είναι ασαφής) αλλά αυτό που έχει σημασία είναι ότι, στην περίπτωση που ο ίδιος μελέτησε, τα νοικοκυριά με εργασιακό πλεόνασμα βοηθούν στην παραγωγική διαδικασία τα νοικοκυριά που μειονεκτούν, με αποτέλεσμα να υπάρχει μια «καθαρή» μεταφορά δωρεάν εργασίας από τα δημογραφικά ισχυρότερα προς τα δημογραφικά ασθενέστερα νοικοκυριά, από τα νοικοκυριά δηλαδή με πολλά εργαζόμενα μέλη προς τα νοικοκυριά με λίγα. Βέβαια ο Ντόναμ παραδέχεται πως αυτή η μεταφορά εργασίας δεν είναι και τόσο αφιλοκερδής: οι γέροντες του χωριού (τα νοικοκυριά τους είναι αυτά που διέθεταν πλεόνασμα εργασίας) έστειλαν τα νεαρά μέλη της οικογένειάς τους να βοηθήσουν προκειμένου ν' αποκτήσουν οι ίδιοι πολιτική ισχύ στα πλαίσια της κοινότητας, χρησιμοποιώντας ως «πολιτική πελατεία» τους «ευεργετούμενους» οικογενειάρχες (Donham, 1981: 535). Αναδεικνύεται λοιπόν ξανά ο ρόλος των γερόντων για την οργάνωση των παραγωγικών σχέσεων. Όμως, το πιο σημαντικό πρόβλημα είναι πως αν αυτές οι, καθόλου αφιλοκερδείς, προσφορές δωρεάν εργασίας παίζουν πράγματι τόσο σημαντικό ρόλο στην οργάνωση της οικονομίας της κοινότητας — τότε είναι φανερό πως το πρόβλημα βρίσκεται στο επίπεδο ανάλυσης που επέλεξε ο Ντόναμ· γιατί σ' αυτή την περίπτωση δεν είναι δυνατό να θεωρηθεί πως ο οίκος αποτελεί τη μοναδική παραγωγική μονάδα του κοινωνικού σχηματισμού που περιγράφει. Ούτε ο Τσαγιάνοφ ούτε ο Σάλινς ούτε ο Μεγιασού ισχυρίστηκαν ποτέ πως ο οίκος αποτελεί τη μοναδική και αιώνια προκαπιταλιστική παραγωγική μονάδα, όπως συχνά τους καταλογίζουν. Από την άλλη μεριά, η συλλογιστική του Ντόναμ φαίνεται να τον οδηγεί στο συμπέρασμα πως αυτή η «κοινοτική» οργάνωση των παραγωγικών σχέσεων είναι καθολικό γεγονός που απαγορεύει την ύπαρξη της οικιακής οργάνωσης — κάτι που κάθε άλλο παρά αληθεύει.

Και οι δύο αυτές εργασίες παραπέμπουν σιωπηρά — και γι' αυτό αναφέρθη-

καν — στο πρόβλημα της σύζευξης. Ο Κουκ δεν παίρνει υπόψη του πως οι βιοτέχνες που μελετά δρουν στα πλαίσια ενός κοινωνικού σχηματισμού (Μεξικό) όπου κυριαρχεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής· ο Ντόναμ αδιαφορεί για το γεγονός πως, αν οι ενδοκοινοτικές ανταλλαγές εργασίας παίζουν τον σημαντικό ρόλο που ισχυρίζεται, θα πρέπει κανείς ν' αντιμετώπισει το ενδεχόμενο σύζευξης οικιακού και κοινοτικού τρόπου παραγωγής.¹⁴ Αυτά τα δύο παραδείγματα δείχνουν τη ζωτική σημασία της έννοιας της σύζευξης που μόνη αυτή επιτρέπει να μελετηθούν συγκεκριμένα κοινωνικοί σχηματισμοί όπου ενυπάρχουν περισσότερο του ενός τρόποι παραγωγής — στην περίπτωση μας ο οικιακός συζευγμένος με κάποιους άλλους.

3. *Οι έννοιες αυτές (οικιακός τρόπος παραγωγής — σύζευξη) δεν είναι κατάλληλες για τη μελέτη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.* Η αντίρρηση αυτή προέρχεται κυρίως από τους οπαδούς της «θεωρίας των σταδίων»: η ανθρωπότητα έχει ως τώρα περάσει από τέσσερα στάδια — τρόπους παραγωγής (πρωτόγονο κομμουνιστικό, δουλοκτητικό, φεουδαρχικό, καπιταλιστικό) και ετοιμάζεται να περάσει στο πέμπτο (σοσιαλιστικό). Επομένως, εάν υπάρχουν «προκαπιταλιστικά υπολείμματα» στον ελληνικό χώρο, αυτά δεν μπορεί να είναι παρά φεουδαρχικά. Η άποψη συνοδεύεται σχεδόν πάντα και από την εκτίμηση πως στον αγροτικό χώρο κυριαρχούν πλέον οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, μια που τα «φεουδαρχικά υπολείμματα» είναι οπωσδήποτε δυσδιάκριτα.¹⁵ Σ' ό,τι αφορά το σχήμα των πέντε σταδίων στο οποίο ορισμένοι μαρξιστές θέλουν να εγκλωβίσουν όλη την ανθρώπινη ιστορία, νομίζω πως το θέμα λύθηκε οριστικά στη δεκαετία του '60 με τις συζητήσεις που έγιναν τότε στους κύκλους των Γάλλων μαρξιστών.¹⁶ Σχετικά με το αν κυριαρχούν καπιταλιστικές σχέσεις στον αγροτικό χώρο, τα έργα του Μαρξ είναι πλούσια σε αναφορές που τονίζουν την ιδιομορφία του χωρικού και του βιοτέχνη. Θ' αρκεστώ εδώ να υπενθυμίσω ότι «η παραγωγή [βιοτεχνών και αγροτών] δεν υπάγεται στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής» και ότι «τα μέσα παραγωγής γίνονται κεφάλαιο μόνο εφόσον έχουν

14. Πρέπει βέβαια να τονίσουμε πως υπάρχουν εργασίες που ισχυρίζονται ότι «επαληθεύσαν» το «νόμο» του Τσαγιάνοφ ή παραλλαγές του σ' ό,τι αφορά τη σχέση καταναλωτές/παραγωγοί και ένταση εργασίας [Durrenberger (1979), Smith (1979)]. Οπωσδήποτε όμως έχει σημασία η παρατήρηση του Ντόναμ ότι περισσότερη καλλιεργημένη έκταση δεν σημαίνει υποχρεωτικά εντακότερη εργασία, γιατί ίσως υπάρχουν μεταφορές «δωρεάν» εργασίας. Σχετικά με την άρθρωση Οικιακού - Κοινοτικού Τρόπου Παραγωγής δεν εννοούμε βέβαια την αποτυχημένη σχετική προσπάθεια του Terray (1969). Πάντως η παρατήρηση του Ντόναμ σχετικά με τη σημασία της «κοινοτικότητας» ως προς την οργάνωση των παραγωγικών σχέσεων είναι βασικής σημασίας για μας, δεδομένου ότι σ' ένα από τα χωριά που μελετάμε (το Συρράκο) τα κοινοτικά λιβάδια είναι βασικής σπουδαιότητας για την οικονομία των οίκων.

15. Πιο ολοκληρωμένη βρίσκει κανείς αυτή την άποψη στα Παντισίδια (1984) και Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών (1982). Προσπαθούν και τα δύο βιβλία ν' απαντήσουν στον Βεργόπουλο (1975).

16. Βλέπε π.χ. Godelier (1970).

αυτοτελοποιηθεί και ορθώνονται ως αυτοτελής δύναμη απέναντι στην εργασία» (Μάρξ, 1984, Β': 456 - 457).

Υπάρχει και μια άλλη αντίσταση, εθνοκεντρική θα την έλεγα, που αφορά το γενικότερο πρόβλημα της «μεταφοράς» αρχών και μεθόδων οι οποίες ίσως ν' αποδείχθηκαν επιστημονικά λειτουργικές για τις «πρωτόγονες» φυλές της Αφρικής ή της Αυστραλίας αλλά αντιμετωπίζεται με δυσπιστία η εφαρμογή τους σε «πολιτισμένους» περιοχές, όπως η δική μας. Στη γενικότητά της μια τέτοια άποψη συνεπάγεται πως το ανθρωπολογικό εγχείρημα, ως επιστήμη, δεν έχει κανένα απολύτως νόημα — κάτι που δεν μπορεί να γίνει εύκολα δεκτό. Σ' ό,τι αφορά όμως επιμέρους αμφισβητήσεις που συναρτώνται με τις πολιτιστικές ιδιομορφίες των κοινωνιών, η αντίρρηση είναι προφανώς θεμιτή. Για παράδειγμα, ο «οικιακός τρόπος» του Μεγιασού αναφέρεται σε πατρογραμμικές πολυγονικές κοινωνίες που υπάρχει ο θεσμός της «εξαγοράς της νύφης». Στην περίπτωση μας έχουμε πατρογραμμική μονογαμική κοινωνία και προίκα - θεσμούς που κατά κανόνα τρόπο δεν μπορούμε να θεωρήσουμε λιγότερο «εξωτικούς» ή «πρωτόγονους» από τους προηγούμενους, έστω και γιατί μόλις πρόσφατα έγιναν «προοδευτικές» θεσμικές ρυθμίσεις που αμφισβητούν τόσο την πατρογραμμικότητα όσο και την προίκα. Αξίζει τον κόπο όμως να δίνεται τόση σημασία και ν' αναζητείται η απάντηση στα προβλήματα της ιστορικής κίνησης των κοινωνιών μέσα από τη μελέτη φαινομένων που ανήκουν στη νομική περιοχή του Οικογενειακού Δικαίου; Μήπως υποκώπυουμε, άθελά μας, σε μια ανθρωπολογική παράδοση που δίνει υπερβολική σημασία στις συγγενικές σχέσεις, την ονοματολογία τους, την ταξινόμησή τους;

Ευτυχώς που υπάρχει για τον ελληνικό χώρο η πρωτοποριακή έρευνα του Κ. Καραβίδα (1977). Μπορούμε να είμαστε σίγουροι πως αγνοούσε όταν έγραφε το βιβλίο του (το 1931) την ανθρωπολογική και μαρξιστική προβληματική της εποχής του, που άλλωστε ελάχιστη σχέση είχε μ' όσα σ' αυτό το κείμενο υποστηρίχθηκαν. Κι όμως, αυτό ουσιαστικά που κάνει ο Καραβίδας δεν είναι παρά ελλιπής προσπάθεια μελέτης της σύζευξης οικιακού - καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αναδεικνύει τις μορφές οικογενειακής οργάνωσης της παραγωγής που υπήρχαν τότε (*Ζάντρογκα, ατομιστική χωρική οικογένεια, μισομικροαστοχωρική οικογένεια*) και τις ευρύτερες οικονομικές - κοινωνικές κρουσταλλώσεις του αγροτικού χώρου (*τσελιγκάτο, τσιφλίκι, κεφαλοχώρι*) και μελετά τις πιθανές μεταλλαγές τους από την επέκταση του καπιταλισμού. Παρά τα λάθη, τις ατέλειες και τις ελλείψεις, που παρουσιάζει το έργο του Καραβίδα, πρέπει κανείς να παραδεχθεί πως το διακρίνει βαθιά αίσθηση του ελληνικού χώρου. Ως προς το θέμα μας, προβάλλει ανάγλυφα μέσα από τα *Αγροτικά* η σημασία για τον αγροτικό χώρο αυτού που θ' αποκαλούσε κανείς λανθασμένα και περιοριστικά «οικογενειακό δίκαιο». Νομίζω πως και μόνο το προηγούμενο της μεθοδολογικής προσέγγισης του Καραβίδα θα αρκούσε για να στηρίζει την προ-

βληματική της έρευνας που αναλάβαμε. Κι απ' αυτή την άποψη ο έπαινος που του απονέμει ο Μουζέλης (1978: XXII) πράγματι, δεν είναι υπερβολικός: «Κατάλαβα πολύ περισσότερα πράγματα για το ελληνικό χωριό διαβάζοντας τη σύγκριση που κάνει ο Καραβίδας... παρά απ' όλες μαζί τις σύγχρονες ανθρωπολογικές μελέτες πάνω στην ελληνική ύπαιθρο».

Υπάρχει μια ακόμη σειρά προβλημάτων που σχετίζονται με τον ορισμό του οικιακού τρόπου παραγωγής όπως και με τη σύζευξη τρόπων παραγωγής. Σχετικά δηλαδή με τη σημασία που δίνεται στην προίκα, τις μορφές οικογενειακής οργάνωσης, τον ορισμό της κοινότητας ως ενδογαμικού συνόλου, την πιθανότητα ύπαρξης και άλλων γαμήλιων ανταλλαγών (εξαγορά νύφης), τις πιθανές ιδιομορφίες των διαφόρων περιοχών.¹⁷ Όμως σ' αυτά ακριβώς τα ερωτήματα θέλει ν' απαντήσει η επί του πεδίου και η βιβλιογραφική έρευνά μας. Τέλος, υπάρχει και το πρόβλημα της σύζευξης καπιταλιστικού - οικιακού τρόπου παραγωγής: Πότε, πώς, μέσα από ποιες διαδικασίες περνά; Και πριν την ανάπτυξη των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων; Υπήρχε στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό το 19ο αιώνα καπιταλισμός; Κι αν όχι, κυριαρχούσε ο οικιακός τρόπος παραγωγής ή πρέπει να δεχθούμε την ύπαρξη (κυριαρχία;) κάποιου άλλου τρόπου παραγωγής; Ο Κ. Τσουκαλάς (1981) θέτει σειρά ολόκληρη κρίσιμων προβλημάτων ως προς αυτό το θέμα, αναφερόμενος στο ρόλο και τις λειτουργίες του κράτους το 19ο αιώνα. Φυσικά, το πρόβλημα δεν είναι να εντάξουμε την ελληνική κοινωνία σε κάποια τυπολογία «τρόπων παραγωγής», εξελικτική ή όχι, αλλά να εξαντλήσουμε τις ευρηματικές, αναλυτικές και ανασυνθετικές δυνατότητες που παρέχει αυτή η βασική μαρξιστική έννοια.

ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΤΟΠΟΙ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Με δεδομένο το θεωρητικό πλαίσιο που περιγράψαμε έπρεπε να προχωρήσουμε στην επιλογή των συγκεκριμένων χώρων της επιτόπιας, εμπειρικής έρευνας. Χώρων και όχι χώρου γιατί θέλαμε να μελετήσουμε συγκριτικά την αλλαγή των παραγωγικών σχέσεων σε αγροτικές κοινότητες που χαρακτηρίζονταν από διαφορετικές μορφές οικογενειακής και κοινωνική οργάνωσης. Αναζητούσαμε δηλαδή δύο παραδειγματικές (και όχι «αντιπροσωπευτικές») κοινότητες που να

17. Υποστηρίζεται γενικά πως το «πατριαρχικό» μοντέλο δεν ίσχυε για το νησιωτικό χώρο (Τερζοπούλου - Ψυχογιού, 1984) όπου ίσχυαν φαινόμενα νεοτοπικής εγκατάστασης (Βερούλιου, 1981) ή και μητρογαμικής κληρονομιάς (Vernier, 1977· Capetanakis, 1979). Ή το πέρασμα από συστήματα «εξαγοράς» σε συστήματα προίκας (Damianacos, 1981: 18). Σχετικά πάντως με το πατριαρχικό μοντέλο του Συρράκου, το ανδροτοπικό (Virilocal) πρότυπο και τις συνέπειές του στον κύκλο ζωής της οικογένειας βλέπε το άρθρο των Ναούμη - Κουταντζόγλου παρακάτω.

διακρίνονταν η μία από την ύπαρξη σύνθετων (πολυπυρηνικών) οικογενειών και συλλογικότερων μορφών παραγωγής και η άλλη από την ύπαρξη πυρηνικών οικογενειών και καθαρά οικογενειακή μορφή παραγωγής. Για την πρώτη κατηγορία, με βάση την υπάρχουσα βιβλιογραφία (π.χ., Καραβίδας (1978), Campbell (1964)) στραφήκαμε προς τις ορεινές κοινότητες των νομάδων ή μεταβατικών κτηνοτρόφων (που χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη σύνθετων οικογενειών, κοινοτικών λιβαδιών και τσελιγκάτων) για να επιλέξουμε τελικά, μετά από περιπλάνηση στους ορεινούς όγκους από το Βελούχι ως το Γράμμο, το Συρράκο.¹⁸ Κριτήρια αποτέλεσαν η σχετική, ακόμη, ζωντάνια της κοινότητας, το γεγονός ότι χειμαδιάζανε σε περιοχές μικρής χωρικής ιδιοκτησίας, η ύπαρξη πλούσιου αρχειακού υλικού, η φήμη του ως χωριού με μεγάλη κτηνοτροφία, η πολυπλοκότητα της κοινωνικής του οργάνωσης και — γιατί να το κρύψουμε; — η γοητεία που ασκούσαν οι άνθρωποι, η ιστορία, το τοπίο.

Οι Συρρακιώτες χειμάδιαζαν στον κάμπο της Πρέβεζας, της Άρτας και στην Ακαρνανία. Αναζητήσαμε στην τελευταία (γιατί Άρτα — Πρέβεζα είχαν κυρίως τσιφλίκια) μια κοινότητα που στις αρχές του αιώνα να είχε μέγεθος πληθυσμού αντίστοιχο μ' αυτό του Συρράκου, να χαρακτηρίζεται από γεωργική παραγωγή, να διαθέτει αρχειακό υλικό και να μην αποτελεί πρόσφατο οικισμό νομάδων κτηνοτρόφων που εδραιώθηκαν, όπως συμβαίνει με πολλά χωριά της περιοχής. Καταλήξαμε στη Ζαβέρδα (Πάλαιρο) — αν και γρήγορα διαπιστώσαμε πως ως προς τη μορφή της οικογενειακής οργάνωσης δεν διέφερε πολύ από το Συρράκο, γιατί και εκεί κυριαρχούσαν μέχρι πρόσφατα οι σύνθετες οικογένειες. Είχαμε όμως πειστεί εν τω μεταξύ από την περιήγησή μας πως οι απόψεις του Καραβίδα (1978) αλλά και άλλων (π.χ. Κουρούκλη (1984)) σχετικά με την κυριαρχία της πυρηνικής οικογένειας στους γεωργικούς πληθυσμούς της Παλιάς Ελλάδα ήταν εσφαλμένες και δεν είχε νόημα μια τέτοια διάκριση. Η σημασία που έχει για την έρευνά μας η μορφή της οικογενειακής οργάνωσης εξηγεί και την παρουσία του άρθρου των Ναούμη — Κανταντζόγλου παρακάτω. Παρέμεινε πάντως η πλούσια σε περιεχόμενο δυνατότητα σύγκρισης ανάμεσα σε μια πλούσια ορεινή κτηνοτροφική - βιοτεχνική - εμπορική κοινότητα που κατέρρευσε και σε μια πεδινή γεωργική κοινότητα που γνώρισε μιαν σχετική ανάπτυξη και εξαιτίας της κατάρρευσης των ορεινών.

Έχουμε πραγματοποιήσει επανειλημμένες ολιγόμηνες επισκέψεις και στα δύο χωριά στη διάρκεια των δύο τελευταίων χρόνων αλλά η επιτόπια έρευνα δεν έχει ακόμη τελειώσει. Ιδιαίτερες δυσκολίες υπάρχουν με το Συρράκο που οι κάτοικοί του διασκορπίζονται το χειμώνα σ' όλη τη Δυτική Ελλάδα, από τη Βόνιτσα ως τα Γιάννενα. Είναι προβληματικό αν μπορεί κανείς ν' αποκαλέσει σή-

18. Προϊόν έμμεσο αυτής της περιήγησης είναι το άρθρο των Ψυχογιού - Παπαπέτρου (1984).

μερα το Συρράκο «κοινότητα». Από την άλλη μεριά όμως διαθέτει ένα πλούσιο κοινοτικό αρχείο από τις αρχές του αιώνα ως τα σήμερα με πλήθος οικονομικά, πολιτικά, δημογραφικά στοιχεία. Η Ζαβέρδα παραμένει βέβαια ακίνητη χειμώνα - καλοκαίρι αλλά για την αναπαράσταση του παρελθόντος της πρέπει πρώτιστα να στηριχθούμε σε αφηγήσεις, μια που το αρχειακό υλικό είναι ελάχιστο.

Παρ' όλο που η έρευνα δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, προτιμήσαμε να παρουσιάσουμε κάποιες πρώτες επεξεργασίες του υλικού μας — με κίνδυνο να διαψευστούμε αργότερα σε ορισμένα από τα προσωρινά συμπεράσματά μας — παρά να περιμένουμε την ολοκλήρωση της ερευνητικής διαδικασίας και τη συνολική παρουσίαση του υλικού μας. Και γιατί στις κοινωνικές έρευνες ανακαλύπτουμε συνεχώς νέες πτυχές των φαινομένων ώστε η απόφαση για την «ολοκλήρωση» να είναι τελικά «διοικητική» (γιατί κάποιες προθεσμίες και χρονοδιαγράμματα ξεπεράστηκαν) και όχι «επιστημολογική» και γιατί η επεξεργασία και η ευθύνη δημοσίευσης του υλικού δημιουργεί γόνιμα προβλήματα που, αν η έρευνα είχε περατωθεί, δεν θα ήταν δυνατό να απαντηθούν· και γιατί το *publish or perish* αποτελεί εξ ίσου ισχυρό επιστημολογικό κίνητρο.

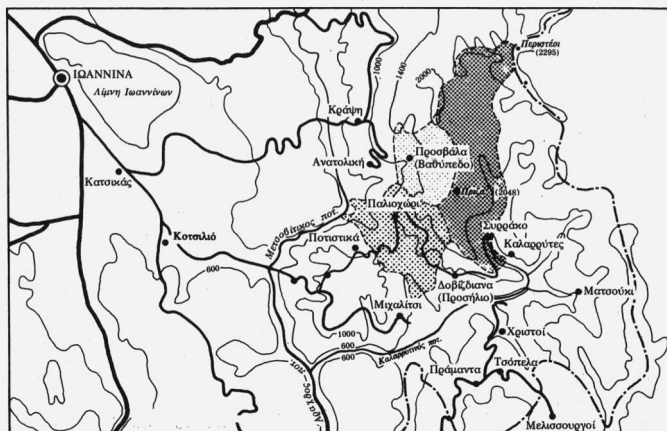
Αναγκαίο ήταν επίσης, νομίζω, να κλείσει αυτό το άρθρο με μια σύντομη περιγραφή των κοινοτήτων που μελετάμε. Όχι μόνο για να γίνουν περισσότερο κατανοητά τα άρθρα που ακολουθούν και ασχολούνται με επιμέρους πτυχές των προβλημάτων που μας απασχολούν αλλά και για να φανεί μέσα σε πόσο πολύπλοκες και πλούσιες κοινωνικές δομές πρέπει ν' αναζητήσουμε την επιβεβαίωση (αναγκαστικά περιοριστικών και πτωχευτικών της προσλαμβανόμενης οικολογίας) θεωρητικών σχημάτων.

Το Συρράκο¹⁹

Η εντύπωση που νιώθει ο ανυπόμονος ταξιδιώτης όταν για πρώτη φορά αντικρίσει πλάι πλάι το Συρράκο και τις Καλαρρύτες είναι συγκλονιστική. Τα δυο χωριά εμφανίζονται ξαφνικά, σε μια στροφή του δρόμου, όταν πια έχει κουραστεί κανείς να τα περιμένει. Το μικρό ορεινό λεωφορείο που κάνει τη γραμμή Γιάννενα — Συρράκο χρειάζεται 2,5 ώρες για να διανύσει τα 55 χιλιόμετρα που χωρίζουν την ηπειρωτική πρωτεύουσα από την πατρίδα του Κωλέττη: Μία ώρα ως το Πετροβούνι (Βασταβέτσι), μισή ώρα ακόμη για το Παλιοχώρι, άλλη μισή για το Προσήλιο (Δοβίζωνα) κι ακόμη μισή για το Συρράκο. Έχοντας σχεδόν συνέ-

19. Θ' αρκετούμε εδώ να παραπέμψουμε για περισσότερες πληροφορίες στο γόνο του Συρράκου Κ. Κρυστάλλη (1959). Η βιβλιογραφία για το Συρράκο είναι εξαιρετικά πλούσια κι ακόμη δεν την έχουμε εξαντλήσει. Πολλές από τις πληροφορίες που παρατίθενται εδώ τις οφείλουμε στον παλιό γραμματέα της κοινότητας κ. Δημ. Παπαδημητρίου και για μια ακόμη φορά τον ευχαριστούμε — όπως και όλους όσοι μας βοήθησαν.

ΧΑΡΤΗΣ 1 Η περιοχή του Συρράκου

Τα γραμμοσκιασμένα τμήματα περιλαμβάνουν τις περιοχές των κοινοτήτων: Συρράκου, Βαθύπεδο, Παλιοχώρι.

χεια, από το Παλιοχώρι και μετά, στα δεξιά του την ευρεία κοιλάδα που δημιουργεί εκεί ο παραπόταμος του Αράχθου «Καλαρρυτινός», που τον χωρίζει κατακόρυφος γκρεμός από ένα δρόμο όπου δύσκολα, κι όχι σ' όλα του τα σημεία, μπορούν να διασταυρωθούν δυο αυτοκίνητα, ο ταξιδιώτης διακρίνει απέναντι τα Πράμαντα, τους Μελισσοουργούς, την Τσόπελα. Τα βουνά μπροστά του κλείνουν τον ορίζοντα κι αναρωτιέται αν είναι πια δυνατόν σ' αυτό το άγριο τοπίο που οδηγείται να υπάρχουν χωριά. Τίποτα δεν προειδοποιεί, όταν αφήσει το Προσήλιο, ότι πλησιάζει σε κατοικημένο τόπο. Αντίθετα, πριν το λεωφορείο κάνει, αυτή που εκ των υστέρων ξέρει ότι ήταν η τελευταία, στροφή ο δρόμος γίνεται πολύ πιο ανηφορικός, τόσο στενός που μόλις να χωρά το λεωφορείο, ενώ οι βράχοι από πάνω κρέμονται απειλητικοί. Και τότε προβάλλουν πάνω στα σπανά άδεντρα βουνά τους τα δύο πετροχτισμένα Βλαχοχώρια που τα χωρίζει κάτω, χαμηλά, ένα δασωμένο βαθύ φαράγγι που το διασχίζει ο Χρούσιος, όπως προτιμούν να τον αποκαλούν οι Συρρακιώτες αντί για «Καλαρρυτινό».

Πατρίδα του Κρυστάλλη, του Ζαλοκώστα, του Κωλέττη και του Βοντίτσου - Γούσια, το Συρράκο αποτελεί παραδειγματική περιήπτηση κοινότητας που άνθησε μέσα στην τουρκοκρατία — για ν' αρχίσει να αφήνει από τη στιγμή που απελευθερώθηκε τον Οκτώβρη του 1912. Συρράκο και Καλαρρύτες ήταν τα μόνα χωριά της Ηπείρου που επαναστάτησαν το 1821 και το πλήρωσαν

με την πλήρη καταστροφή τους από τους Τούρκους (που πολιορκούσαν τότε τον Αλήπασα στα Γιάννενα) τον Ιούλιο της ίδιας χρονιάς.

Πηγαίναμε και νομίζοντας πως έχουμε να κάνουμε με μια απλή κοινότητα κτηνοτρόφων. Χρειάστηκαν πολλές επισκέψεις μέχρις ότου αρχίσουμε να καταλαβαίνουμε πως είχαμε να κάνουμε με μια πολύ πιο σύνθετη κοινωνία, με μια κοινότητα με έντονη κοινωνική διαστρωμάτωση, ποικίλες παραγωγικές δραστηριότητες, οξείες κοινωνικές συγκρούσεις. Διαπιστώσαμε αρκετά γρήγορα πως, εκτός από τους κτηνοτρόφους που αναζητούσαμε, υπήρχαν έμποροι, βιοτέχνες, αγωγιάτες, τυροκόμοι — αλλά μόνο μετά από ένα χρόνο καταλάβαμε πως υπήρχαν παλιότερα και γαιοκτήμονες και σέμπροι στην κοινότητα. Κι ακόμα βέβαια το χωριό κάθε άλλο παρά μας έχει αποκαλύψει όλα του τα μυστικά.

Το Συρράκο φαίνεται πως βρισκόταν στη μεγαλύτερη ακμή του στα τέλη του 18ου αιώνα. Τα δεκάδες χιλιάδες πρόβατα του δίνουν την πρώτη ύλη, τα μαλλιά και το γάλα, για την κατασκευή διαφόρων ειδών μάλλινων υφασμάτων και τυροκομικών προϊόντων. Με αιχμή της παραγωγικής δραστηριότητας τις κάπες (που εκείνη την εποχή ήταν απαραίτητες όχι μόνο στους τσοπάνους και τους γεωργούς αλλά και στους ναυτικούς και στους στρατιώτες²⁰), οι Συρρακιώτες θα δημιουργήσουν ένα ευρύ εμπορικό δίκτυο που απλώνεται στα Επτάνησα, την Ιταλία, τη Μάλτα, τη Γαλλία, την Ισπανία. Οι περιηγητές που επισκέπτονται εκείνη την εποχή το χωριό (ή τις γειτονικές Καλαρρύτες) θα εκφραστούν με τα πιο εγκωμιαστικά λόγια.²¹ Η καταστροφή του 1821 έχει αποτέλεσμα πολλές από τις ξενιτεμένες στην Ευρώπη οικογένειες εμπόρων να μην ξαναγυρίσουν ποτέ. Σιγά σιγά, από το 1828 περίπου, οι κάτοικοι θ' αρχίσουν να επιστρέφουν, το χωριό ν' ανοικοδομείται, τα δίκτυα παραγωγής - εμπορίας ν' αποκαθίστανται και γύρω στα 1870 το χωριό γνωρίζει μια νέα περίοδο ακμής που θα συνεχιστεί φθίνουσα, ως την απελευθέρωσή του. Όμως φαίνεται πως οι μεγάλοι έμποροι ασχολούνται πια μόνο με τα τυροκομικά προϊόντα: Η οικοτεχνία των μάλλινων υφασμάτων έχει υποκύψει σιγά σιγά στον ανταγωνισμό της βιομηχανίας.

Σ' αυτήν την τελευταία περίοδο στο χωριό υπάρχει μια βαθιά τομή ανάμεσα στους κτηνοτρόφους και τους «ραφτάδες». Ως «ραφτάδικα σόγια» προσδιορίζονταν όλες οι μη μετακινούμενες οικογένειες του χωριού, όσες δηλαδή κατοικούσαν μόνιμα στο χωριό — σε αντίθεση με τις οικογένειες των κτηνοτρόφων, τους «χειμαδιώτες», που το χειμώνα εγκατέλειπαν με τα ζώα τους το χωριό, οι

20. Οι Συρρακιώτες αγαπούν να διηγούνται πως οι πρόγονοί τους είχαν εφοδιάσει το στρατό του Ναπολέοντα με κάπες. Και γλίτωσαν από τους στρατιώτες του Ναπολέοντα κατά τη διάρκεια της αποτυχημένης εκστρατείας του στη Ρωσία μόνο οι τυχεροί εκείνοι που φορούσαν συρρακιώτικες κάπες.

21. Ας περιοριστούμε εδώ ν' αναφέρουμε τους Leake και Rouqueville που επικαλείται κι ο Κρουστάλλης (1959: 622).

περισσότεροι για τη Λάμαρη, στην περιοχή της Πρέβεζας. Από το χωριό έφευγαν το χειμώνα και οι περισσότεροι από τους ενήλικους άρρενες ραφτάδες οι οποίοι ήταν είτε έμποροι είτε μικροπωλητές είτε πραγματικοί ράφτες που γύριζαν στα χωριά και έραβαν κάπες, ενώ οι οικογένειές τους έμεναν στο χωριό. Από τις οικογένειες των κτηνοτρόφων κυρίως προέρχονταν ακόμη και οι αγωγιάτες και οι τυροκόμοι που εξυπηρετούσαν το χωριό αλλά και ξένα.²²

Ο ανταγωνισμός ραφτάδων - κτηνοτρόφων ήταν ιδιαίτερα έντονος στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα — και συνεχίζεται ως τις μέρες μας. Οι ραφτάδες αποτελούσαν την ιθύνουσα τάξη της κοινότητας. Έλεγχαν την πολιτική, κοινωνική, πολιτιστική ζωή από τη «ράτσα» τους προερχόταν ο «μουχτάρης», το εκτελεστικό όργανο της δημογεροντίας του χωριού, αυτοί διαχειρίζονταν την εκκλησία, τα σχολεία. Προς τα τέλη του 19ου αιώνα οι κτηνοτρόφοι ισχυροποιούνται: αποχτούν δικό τους μουχτάρη που τους εκπροσωπεί, κι έχει τη «μικρή σφραγίδα» της Κοινότητας — η μεγάλη είναι στα χέρια των ραφτάδων· καταφέρνουν να γιορτάζουν τους γάμους στην κεντρική πλατεία του χωριού — παλιότερα δεν τους επιτρέποταν. Από το 1912 (μετά την απελευθέρωση) οι ραφτάδες εγκαταλείπουν ουσιαστικά το χωριό και εγκαθίστανται σε πόλεις και πεδιάδα χωριά. Η «πολιτική εξουσία» όμως βρίσκεται πάντα στα χέρια τους — μόλις στη δεκαετία του '60 οι κτηνοτρόφοι θα βγάλουν για πρώτη φορά πρόεδρο από τη «ράτσα» τους. Είναι περιττό ίσως ν' αναφέρουμε ότι και οι τέσσερις προσωπικότητες που ανέδειξε το χωριό προέρχονταν από ραφτάδικες οικογένειες — αν και του Γούσια ήταν ραφτάδικη μεν αλλά όχι από τις αρχοντικές.

Καθεμιά από τις δύο ομάδες είναι ενδογαμική, μόνο τα ανώτερα στρώματά τους (οι μεγαλέμποροι και οι τσελιγκάδες) φαίνεται να δημιουργούν συγγενικές σχέσεις μεταξύ τους. Πολλά επώνυμα είναι κοινά και στις δυο ομάδες και όλοι παραδέχονται ότι υπήρχαν συγγένειες, αλλά οι διαδικασίες που οδήγησαν σ' αυτόν το χωρισμό δεν είναι γνωστές. Είναι φανερό βέβαια πως στη βάση του διαχωρισμού και των συγκρούσεων βρίσκεται η αντίθεση άμεσων παραγωγών από τη μια — μεταποιητών και εμπόρων από την άλλη. Ο διαχωρισμός όμως δεν γίνεται με κριτήριο το επάγγελμα (αγωγιάτες και τυροκόμοι υπάρχουν και στις δύο «ράτσες») αλλά με το αν οι οικογένειες μένουν ή όχι μόνιμα στο χωριό. Κι ούτε βέβαια όλοι οι ραφτάδες ήταν αναγκαστικά πλουσιότεροι, σε καλύτερη μοίρα, από τους κτηνοτρόφους.

Ο σχηματισμός αυτών των δύο ομάδων συνδέεται άμεσα και με τις διαδικασίες δημιουργίας του χωριού. Κυρίαρχη άποψη είναι πως το χωριό ήταν πολύ

22. Φαίνεται πως οι Συρρακιώτες ήταν διάσημοι ως τυροκόμοι: τους συναντά και ο Hoeg στους Σαρακαταναίους του Ζαγοριού, περιηγητές τους βρίσκουν στη Σαμαρίνα. Οι κάτοικοι του χωριού θεωρούν ότι το κεφαλοτύρι αποτελεί συρρακιώτικη επινόηση — του έμπορου Κοσβογιάννη.

παλιά γεωργοκτηνοτροφικό και στη συνέχεια εξελίχθηκε σε βιοτεχνικό - κτηνοτροφικό. Παρ' όλο που ο Κρυστάλλης αναφέρει κι άλλες παραδόσεις, όλοι σήμερα στο χωριό συμφωνούν πως πρώτη κοιτίδα του Συρράκου υπήρξε το σημερινό Παλιοχώρι Συρράκου – με το οποίο μέχρι το 1880 αποτελούσαν ενιαία κοινότητα. Κάποια εποχή, κανείς δεν ξέρει πότε, άρχισαν σιγά σιγά οι Συρρακιώτες να μεταφέρονται στην τοποθεσία όπου βρίσκεται σήμερα το χωριό. Παρακλάδι, στη συνέχεια, του Συρράκου θ' αποτελέσει κι η Προσβάλα (Βαθύπεδο), που θα αποτελέσει όμως χωριστή κοινότητα από τις αρχές του 19ου αιώνα.

Όπως φαίνεται, ανάμεσα στο Παλιοχώρι και το Συρράκο υπήρχε σχέση εξάρτησης: οι Παλιοχωρίτες, Βλάχοι κι αυτοί, είναι γεωργοκτηνοτρόφοι που καλλιεργούν τα χωράφια των Συρρακιωτών. Οι οικογένειες των ραφτάδων δηλαδή έχουν δική τους όλη σχεδόν τη γη στο Παλιοχώρι κι οι Παλιοχωρίτες είναι σέμπροι τους. Άλλωστε το Παλιοχώρι, σε αντίθεση με το Συρράκο που είναι εξαιρετικά συγκεντρωμένο, είναι ουσιαστικά ένα άθροισμα απομονωμένων αγροικιών: η κατοικία της οικογένειας ήταν στα χωράφια. Το πιο παράδοξο όμως χαρακτηριστικό του Παλιοχωριού είναι ο «γεωργικός νομαδισμός» των κατοίκων του: Αν οι Συρρακιώτες κτηνοτρόφοι ζούσαν έξι μήνες στο βουνό κι έξι μήνες στον κάμπο, οι Παλιοχωρίτες γεωργοί ζουν τη μια χρονιά σε μια αγροικία στα νότια του χωριού, την άλλη σε μια άλλη στα βόρεια.

Κάθε καλοκαίρι, Ιούνιο μήνα, λίγο πριν το θερισμό των σταριών, όλο το χωριό θα μετακομίσει και θα πάει να μείνει στις αγροικίες που είναι τα στάρια. Αφού θερίσουν, θα μεταφέρουν και τα πρόβατα που τ' αφήνουν ελεύθερα να βοσκήσουν στις θερισμένες εκτάσεις. Αργότερα θα πάνε όσοι χρειάζονται στην περιοχή που έμειναν την προηγούμενη χρονιά, να θερίσουν το καλαμπόκι που είχαν φυτέψει την άνοιξη. Στην ίδια περιοχή θ' αρχίσουν το φθινόπωρο τα οργώματα για τα στάρια, αλλά θα μείνουν όλο το χειμώνα μαζί με τα πρόβατα και τα βόδια τους στο «άλλο χωριό», εκεί όπου θερίσαν τα στάρια. Την άνοιξη θα σπείρουν εκεί όπου βρίσκονται τα καλαμπόκια, θ' ανεβάσουν τα πρόβατα ψηλά στο βουνό για να μην πειάζουν τις καλλιέργειες και τον Ιούνιο όλες οι οικογένειες θα μετακομίσουν στην περιοχή όπου είχαν σπείρει τα στάρια.²³

Επειδή οι Συρρακιώτες δεν έχουν βόδια, οι Παλιοχωρίτες ανεβαίνουν να οργώσουν και τα ελάχιστα χωράφια που βρίσκονται στην περιοχή του Συρράκου. Αρκετοί από τους Παλιοχωρίτες είναι και ράφτες: γυρίζουν το χειμώνα στα χωριά των Ιωαννίνων και ράβουν κάπες. Όταν μιλάμε για «χωράφια», στην πε-

23. Είναι φανερό πως το σύστημα αυτό των Παλιοχωριτών δημιουργήθηκε για να συνδυαστεί η διετής αμειψισπορά (σιτάρι - καλαμπόκι) με τις ανάγκες της κτηνοτροφίας, κάτι που το είχαν ρυθμίσει άλλες κοινότητες χρησιμοποιώντας συνεχείς ζώνες για κάθε είδος καλλιέργειας και την αγρανάπαυση. Η μοναδικότητα του φαινομένου έγκειται στη μετακόμιση ολόκληρου του χωριού. Δεν υπάρχει ανάμεσα στους κατοίκους ιστορική μνήμη (ούτε και μυθολογική εξήγηση) για το πότε και γιατί άρχισε αυτή η διαδικασία.

ριοχή του Συρράκου ή του Παλιοχωριού, εννοούμε φυσικά μικρές «ταράτσες», αναβαθμίδες. Γιατί ούτε το Παλιοχώρι είναι πεδινό. Βρίσκεται όμως σε πολύ χαμηλότερο υψόμετρο από το Συρράκο (600 έναντι 1300 μέτρων) κι υπάρχει αρκετό χώμα — ενώ το Συρράκο είναι ουσιαστικά ένας σκέτος βράχος.

Ψηλά στο βουνό του Συρράκου, το Περιστέρι, σε υψόμετρο γύρω στα 1.800 μέτρα, υπάρχουν «ισάδια», καθαρισμένα μάλιστα από πέτρες, που η παράδοση στο χωριό τα θέλει πολύ παλιά να καλλιεργούνται — και μάλιστα να μην προλαβαίνουν οι κάτοικοι πριν πέσουν τα χιόνια να αλωνίσουν και να λιχνίσουν τον καρπό.²⁴ Αυτές οι απίθανες καλλιέργειες όπως και οι πραγματικές κοντινότερα στο χωριό και η παρουσία των καλλιεργητών του Παλιοχωριού δεν μπορούν ν' αλλάξουν το γεγονός ότι το Συρράκο ήταν γνωστό σ' όλο το 19ο αιώνα και μέχρι σήμερα για τη μεγάλη, ημινομαδικής μορφής, κτηνοτροφία του. Στις αρχές αυτού του αιώνα ξεκαλοκαίριαζαν στο χωριό 25.000 πρόβατα ενώ στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα φαίνεται πως ήταν ακόμη περισσότερα. Τα λιβάδια του χωριού δεν έφταναν, πολλοί τσελιγκάδες αναγκάζονταν να νοικιάζουν λιβάδια στις γειτονικές Καλαρύτες, στο Χαλίκι, στο Μέτσοβο.²⁵ Αλλά πολλοί κι από αυτούς που ανέβαιναν στο χωριό αναγκάζονταν, όταν σταματούσε το άρμεγμα των ζώων τον Ιούλιο, να αναζητούν βοσκοτόπια στα γειτονικά χωριά, να ξαναγυρίζουν στο χωριό το Σεπτέμβρη, όταν με τις πρώτες βροχές ξανάβγαине χορτάρι, για να ξεκινήσουν όλοι οριστικά γύρω στου Αγίου Δημητρίου (με το παλιό ημερολόγιο) για τα χειμαδιά που βρίσκονταν κυρίως στην περιοχή της Πρέβεζας (στη Λάμαρη), της Άρτας, στο Άκτιο. Θα ξεχειμώνιαζαν εκεί και μετά του Αγίου Γεωργίου (με το παλιό πάντα) ξεκινούσαν σιγά σιγά για το χωριό. Όλες αυτές οι κινήσεις υπάκουαν σε αυστηρές προδιαγραφές που δεν μπορούμε να τις αναπτύξουμε εδώ. Οι ραφτάδες είχαν κι αυτοί λίγα οικόσιτα γίδια που έμεναν χειμώνα καλοκαίρι στο χωριό.

Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που αρκετές φάρες Σαρακατσαναίων ισχυρίζονται ότι κατάγονται από το Συρράκο. Είναι πιθανό πως η φήμη της μεγάλης κτηνοτροφίας, η σχετική φωνητική ομοιότητα των λέξεων «Συρράκο» και «Σαρακατσάνος» όπως και το πραγματικό γεγονός της προέλευσης ορισμένων μεγάλων οικογενειών Σαρακατσαναίων από το Συρράκο (Μασμαλαίοι, Μαλαμουλή-

24. Από τις αγαπημένες ιστορίες των Συρρακιωτών είναι πως στις θημωνιές που σκέπαζαν τα χιόνια έφτιαχναν συχνά φωλιές λύκοι κι αρκούδες. Κι αν μια θημωνιά τη διάλεγαν λύκοι, ο ιδιοκτήτης ήταν τυχερός — γιατί ο λύκος δεν τρώει στάρι. Αν όμως τη διάλεγαν αρκούδες, η σοδειά πήγαινε χαμένη.

25. Δεν πρόκειται για τις συνηθισμένες υπερβολές των χωρικών που εκθειάζουν το ένδοξο παρελθόν της πατρίδας τους. Ο Κρυστάλλης αποκαλεί το θείο του (από μητέρα) Γάκη Ψαλλίδα «σέλιγκα του Χουρμολιάσα» κι η κορυφή αυτή βρίσκεται στις Καλαρρύτες. Περιγράφει δε σκηνές από στάνες του μεγαλοτσέλιγκα θείου του που ήταν εγκατεστημένες στην περιοχή του Μετσόβου.

δες) μεγέθυσε αυτό το τελευταίο γεγονός. Υπάρχει επιπλέον το Νέο Συρράκο στο νομό Κιλκίς για το οποίο οι Συρρακιώτες επιμένουν πως ιδρύθηκε από εκπατρισμένους κτηνοτρόφους του Συρράκου, μετά την καταστροφή του 1921.

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα λειτουργούσαν στο χωριό πολλοί μύλοι, νεροτριβές και μαντάνια για να ικανοποιήσουν τόσο τις βιοτικές ανάγκες των κατοίκων όσο και αυτές της οικοτεχνίας μάλλινων υφασμάτων. Πριν από λίγα χρόνια σταμάτησε να δουλεύει κι η τελευταία νεροτριβή.

Από τον πόλεμο και μετά και μέχρι το 1976 που έφτασε ο δρόμος στο χωριό (για την ακρίβεια στο καλντερίμι, που γεφυρώνοντας δύο λαγκάδια οδηγεί στο χωριό) ουσιαστικά μόνο οι κτηνοτρόφοι ανέβαιναν το καλοκαίρι. Οι ραφτάδες είχαν εγκατασταθεί στη διάρκεια του μεσοπολέμου στις πόλεις και κωμοπόλεις της Ηπείρου και τους ακολούθησαν, μεταπολεμικά, κι οι περισσότερες από τις οικογένειες των κτηνοτρόφων. Από το 1924 ως το 1974 λειτουργούσε θερινό σχολείο και οικοτροφείο: οι μαθητές έμεναν στο οικοτροφείο ως τον Αγίου Νικολάου, οπότε κατέβαιναν στις οικογένειές τους στα χειμαδιά, για να ξαναγυρίσουν μαζί με τους δασκάλους το Μάρτη και να ξαναρχίσουν τα μαθήματα με μια μικρή διακοπή τον Αύγουστο.

Εδώ και 25 περίπου χρόνια το χωριό είναι εντελώς ακατοίκητο τους χειμωνιάτικους μήνες (όταν έφευγαν και οι μαθητές). Έμενε μόνο κάποιος φύλακας και κάπου κάπου καμιά οικογένεια. Στις αρχές του αιώνα είχε περίπου 250 οικογένειες μόνιμων κατοίκων (ραφτάδων) και περίπου 350 οικογένειες κτηνοτρόφων. Σήμερα, οι οικογένειες των κτηνοτρόφων που ανεβαίνουν ακόμη το καλοκαίρι στο χωριό δεν ξεπερνούν τις 30, που συντροφεύουν και μερικές οικογένειες συνταξιούχων, ενώ στο χωριό πλημμυρίζει στα μεγάλα πανηγύρια (Αϊ-Λιος, Σωτήρος και, κυρίως, Δεκαπενταύγουστο) από 1.000 - 2.000 Συρρακιώτες που καταφθάνουν για να γιορτάσουν. Υπάρχει οξύτατο πρόβλημα στέγης: έχουν μείνει όρθια λιγότερα από το 1/4 των σπιτιών του χωριού που δεν επαρκούν για να στεγάσουν αυτούς που θέλουν να παραθερίσουν. Η μεγαλύτερη δυσκολία για την ανοικοδόμησή του, πέρα από τα πολλαπλά κληρονομικά δικαιώματα πάνω στο ίδιο σπίτι, είναι ότι έχει κηρυχθεί, δικαιολογημένα, διατηρητέο αλλά, αδικαιολόγητα, δεν δίνεται καμιά ενίσχυση για τη διατήρησή του με αποτέλεσμα χρόνο το χρόνο να πληθαίνουν τόσο τα ερείπια όσο και τ' αυθαίρετα, χτισμένα από τσιμεντόλιθους και λαμαρίνα — μια που οι πέτρες για τους τοίχους κι οι πλάκες για τη στέγη είναι υλικά δυσεύρετα και πανάκριβα κι οι τεχνίτες που θα τα έφτιαχναν σχεδόν ανύπαρκτοι.

Αυτό το φωλιασμένο στην καρδιά της Πίνδου πανέμορφο βλαχοχώρι είναι πραγματικό κειμήλιο αρχιτεκτονικό αλλά και εργαστήρι κοινωνικό και ιστορικό που επιφυλάσσει συνεχώς εκπλήξεις στο μελετητή του. Η αποκρυπτογράφηση της κοινωνικής του ζωής, των παραγωγικών σχέσεων που το καθόριζαν και των συγκρούσεων που έφεραν, θα μας δώσει μια πλούσια εικόνα για το πώς ήταν ορ-

γανωμένα και πώς λειτουργούσαν τα «κακοτράχαλα τα βουνά» στην περίοδο του 19ου αιώνα. Και ιδιαίτερα για το Συρράκο αξίζει τον κόπο ν' αναρωτηθεί κανείς αν απλώς αποτελεί ειρωνεία της ιστορίας το γεγονός ότι καταστράφηκε ολοσχερώς (αλλά κατάφερε να ξαναζήσει) όταν επαναστάτησε για να ελευθερωθεί, για να καταρρεύσει σιγά σιγά (και αμετάκλητα;) από τότε που ελευθερώθηκε.

Η Ζαβέρδα²⁶

Ανατολικά της, ο κατακόρυφος Τσερεκάς: φτάνει σε ύψος τα 1.050 μέτρα, σε μια απόσταση από τη θάλασσα που μόλις ξεπερνά το χιλιόμετρο. Νότια και δυτικά, η θάλασσα που ο ορίζοντας κλείνεται ολόγυρα από τον Κάλαμο, την Άτοκο, την Ιθάκη, το Μεγανήσι, τη Λευκάδα. Βόρεια, η λίμνη Βουλκαριά και οι χαμηλοί λόφοι της Βόνιτσας και βορειοδυτικά τα χαμηλά βουνά της Ακαρνανίας που στέκουν αντικριστά απ' τη Λευκάδα. Όλα αυτά συντίθενται για να δώσουν στη Ζαβέρδα ένα γλυκό κλίμα, χωρίς υπερβολική υγρασία και παγωνιές, που λίγο θυμίζει Δυτική Ελλάδα.

Ο συνδυασμός θάλασσας, πεδιάδας, λόφων, βουνού που χαρακτηρίζει τη Ζαβέρδα την έκανε γνωστή και σαν χειμαδιά των νομάδων και σαν τόπο δουλειάς των νησιωτών.²⁷ Οι ίδιοι οι κάτοικοι ήταν κυρίως μικροί γεωργοκτηνοτρόφοι — ενώ δεν έλειπαν κι οι μικρές μειοψηφίες των μεγάλων γαιοκτημόνων και των εμπόρων. Το άνοιγμά της προς τη θάλασσα και τους νησιώτες φαίνεται να διευκόλυne την υπερπόντια μετανάστευση των αρχών του αιώνα, όπως και τη στροφή προς το ναυτικό επάγγελμα πολλών από τους νέους της στη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας.

Η Ζαβέρδα αποτελεί παραδειγματική περίπτωση χωριού που υπήρξε μικρός οικισμός στις αρχές του 19ου αιώνα και στη συνέχεια, μέχρι σήμερα, εποίκιζεται από μεταβατικούς κτηνοτρόφους (transhumants, κατοίκους ορεινών περιοχών), από νησιώτες που εγκαταλείπουν τις άγονες πατρίδες τους κι από κατοίκους γειτονικών οικισμών που διαλύονται και συσσωματώνονται στη σημερινή Ζαβέρδα. Με τη σειρά της βέβαια, θα τροφοδοτήσει από τις αρχές του 20ού αιώνα την Αυστραλία και την Αθήνα, και πρόσφατα το εμπορικό ναυτικό.²⁸

Πότε και από ποιους πρωτοϊδρύθηκε στην περιοχή οικισμός με την ονομασία Ζαβέρδα (ή Τσαβέρδα ή και Ζαβέρτα) είναι άγνωστο. Πάντως την ονομασία

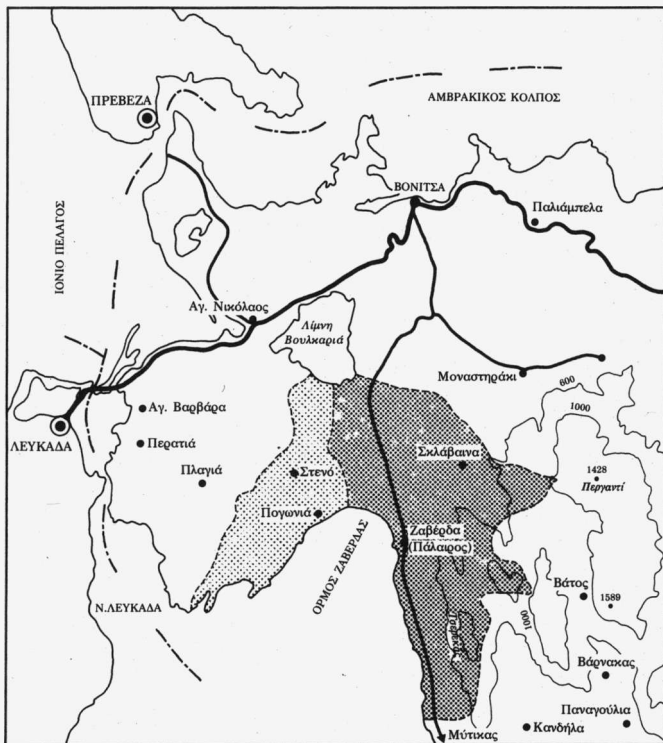
26. Ούτε για τη Ζαβέρδα θα παραπέμψουμε σε βιβλιογραφία — αυτή τη φορά όμως γιατί ουσιαστικά είναι ανύπαρκτη.

27. Ο Συράκης στη μελέτη του για τη νομαδική κτηνοτροφία την αναφέρει ως ένα από τα γνωστότερα χειμαδιά (Συράκης, 1925: 687). Κι η Χατζημιχάλη στην πασίγνωστη μελέτη της για τους Σαρακατσανίους έχει φωτογραφίες από τσελιγκάτο που βρίσκεται «στο δρόμο για τη Ζαβέρδα».

28. Βλέπε σχετικά το άρθρο των Ψυχογιού - Παπαπέτρου παρακάτω.

την πρωτοσυναντάμε σ' ένα χρυσόβουλο του Δεσπότη της Ηπείρου Σαμουήλ που αναφέρεται στον «Παράδεισο μετά των Ζαβερδών».²⁹ Η σημερινή τοποθεσία

ΧΑΡΤΗΣ 2 Η Ζαβέρδα και η περιοχή της

Τα γραμμωσκειασμένα τμήματα περιλαμβάνουν την περιοχή των κοινοτήτων Ζαβέρδας και Πογονίας.

29. Αυτή την αναφορά στη Ζαβέρδα την ανακάλυψα διαβάζοντας τα *Ηπειρωτικά μελετήματα* του Αραβαντινού (όπου υπάρχει και όλο το κείμενο του Χρυσόβουλου) προσπαθώντας να βρω στοιχεία για το Συρράκο το καλοκαίρι του 1983, όταν βρισκόμαστε για επιτόπια έρευνα στο ίδιο το Συρράκο. Τέτοιες «ανακαλύψεις» και σε τέτοιες συνθήκες δημιουργούν, με το «εξαίρνης» που έχουν, την αναγκαία ψυχολογικά αισιοδοξία ότι οι ερευνητικές επιλογές (στη συγκεκριμένη περίπτωση τα δύο χωριά) δεν είναι αυθαίρετες ή λανθασμένες. Το ίδιο συνέβη όταν σε έγγραφο του

Παλιοχώρι, στις υπώρειες του Τσερεκά, νότια από το σημερινό χωριό και σε απόσταση από τη θάλασσα, αποτέλεσε άραγε την παλιά κοιτίδα της Ζαβέρδας ή μήπως είναι κι αυτή νεότερος οικισμός — αφού οι κάτοικοι επιμένουν για την ύπαρξη οικισμού στην τοποθεσία Λιβούτβα, πίσω από τον Τσερεκά, που πρέπει να διαλύθηκε στη διάρκεια του 18ου αιώνα; Πάντως το χωριό στη σημερινή του θέση δίπλα στη θάλασσα αρχίζει να δημιουργείται γύρω στο 1830, όταν φεύγουν οι πρώτες οικογένειες από το Παλιοχώρι και χτίζουν σπίτια στην παραλία ή κοντά σ' αυτήν.

Ο μεγάλος κάμπος της Ζαβέρδας φαίνεται πως είναι εντελώς ακαλλιέργητος και λογγωμένος μέχρι τα μέσα τουλάχιστον του 19ου αιώνα. Οι καλλιέργειες των κατοίκων γίνονται στους πρόποδες του βουνού, ενώ πιο κοντά στη θάλασσα βρίσκονται τ' αμπέλια που είχαν κάνει διάσημη σ' όλη την περιοχή τη Ζαβέρδα για το κρασί της. Στον κάμπο και τους πετρώδεις λόφους της ξεχειμωιάζουν οι νομάδες, κυρίως Σαρακατσαναίοι από την Ήπειρο.

Την ιστορία του χωριού θα τη σημαδέψει η άφιξη, στα μέσα του 19ου αιώνα, ενός πανέξυπνου Ηπειρώτη από τα Κατσανοχώρια, του Γιάννη Ράγκου, που γρήγορα θα γίνει από μικρέμπορος ο μεγαλύτερος γαιοκτήμονας της περιοχής. Ο Ράγκος αγοράζει γη και από χωρικούς αλλά και από άλλους μεγάλους γαιοκτήμονες, όπως τους απόγονους του διορισμένου από τον Αλήπασα αρματολού της Βόνιτσας Τσόγκα ή από τους πολύ γνωστότερους στο πανελλήνιο Γριβαίους. Η κτηματική περιουσία της οικογένειας Ράγκου στις αρχές του αιώνα φτάνει σε χιλιάδες στρέμματα καλλιεργήσιμης γης και λιβαδιών.³⁰ Το αρχοντικό της οικογένειας, που σώζεται ακόμη στο κέντρο του χωριού, χτισμένο το 1875, αποτελεί εύλωτη μαρτυρία του πλούτου και της δύναμής της.

Ο Ράγκος θα προσπαθήσει ν' αξιοποιήσει τον κάμπο. Θα φέρει Αλβανούς Γκέγκηδες για ν' ανοίξει αποχετευτικά αυλάκια· θα προσπαθήσει παράλληλα να τον αρδεύσει από τη λίμνη της Βουλκαριάς, εγκαθιστώντας μια πρωτόγονη (αλλά πρωτοποριακή για την εποχή της) αντλία που δούλευε με ατμό αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Εκατοντάδες είναι οι νησιώτες που έρχονται για το θερισμό από το Θιάκι, την Κεφαλονιά, τη Λευκάδα, ακόμη και τη Ζάκυνθο. Δουλεύουν όχι μόνο στο Ράγκο και στους άλλους γαιοκτήμονες αλλά και στους νοικοκυραίους μικροκαλλιεργητές που η εργατική δύναμη της οικογένειάς τους δεν επαρκεί για τη συγκομιδή.

Πολλοί εξ άλλου από τους νησιώτες καλλιεργούν και σπέρνουν με το τσαπί και τα «τσοπρία», τα πιο απόκρημνα και γεμάτα πέτρες χωράφια στα οποία

συμβολαιογραφείου Βονίτσης του 1840 (που το μελετούσα ψάχνοντας στοιχεία για τη Ζαβέρδα) ανακάλυψα στοιχεία που αφορούσαν αγωγιάτες — μακρινούς προγόνους γνωστής συρρακιάτικης οικογένειας.

30. Συνοπτική περιγραφή για τη διανομή της γης στη Ζαβέρδα υπάρχει στο άρθρο των Μανώλογλου - Μιχαλακοπούλου, παρακάτω.

δεν μπορεί να μπει μέσα αλέτρι. Ανάλογα με την ανάγκη τους και την εργασία που καταβάλλουν θα αμειφθούν με τα 2/3 ή το 1/2 της σοδειάς, αφού πριν αφαιρεθούν τα έξοδα κι οι φόροι. Δεν λείπουν κι οι παρασποριάρηδες: είναι συνήθως οι νεότεροι, που δεν έχουν τα μέσα (βόδια, αλέτρι, βοηθούς) και τις ικανότητες να γίνουν σέμπροι. Ως αμοιβή τους για την ετήσια βοήθεια που προσφέρουν στο νοικοκύρη θα έχουν τη σοδειά ενός μικρού κομματιού γης (4 - 5 στρέμματα) που θα σπείρουν μαζί με το νοικοκύρη. Παρασποριάρηδες και σέμπροι δεν είναι μόνο οι νησιώτες· πολλοί κάτοικοι του χωριού, που δεν έχουν αρκετή γη, έχουν την ίδια μοίρα.

Κυρίαρχη καλλιέργεια στο χωριό μέχρι τον πόλεμο είναι τα δημητριακά, πρώιμα και όψιμα, που καλλιεργούνται με το σύστημα της τριετούς αμειψισποράς: Σε κάθε κομμάτι γης έχουμε τη μια χρονιά πρώιμα δημητριακά (στάρι), την άλλη όψιμα (καλαμπόκι, στάρι διμήνι), την τρίτη αγρανάπανση — για να ξαναρχίσει στη συνέχεια ο κύκλος. Υπάρχει μια συλλογική πειθαρχία στις καλλιέργειες: τα όψιμα είναι μαζί συγκεντρωμένα, το ίδιο και τα πρώιμα και οι αγραναπαύσεις. Αυτό το επιβάλλουν όχι μόνο η παρουσία των προβάτων και των γιδιών που απειλούν ν' αμοληθούν στις μεμονωμένες καλλιέργειες όσο και εδαφολογικοί λόγοι: ο κάμπος πλημμυρίζει το χειμώνα, είναι κατάλληλος μόνο για όψιμες (ανοιξιάτικες) καλλιέργειες.

Όμως, ούτε οι Ζαβερδιανοί είναι εδραίοι κι αμετακίνητοι στο χωριό τους. Εκατοντάδες απ' αυτούς θα μεταφερθούν με καΐκα τον Αύγουστο, όταν η συγκομιδή των δημητριακών θα έχει τελειώσει, στην περιοχή του Αιγίου για να δουλέψουν στο μάζεμα της σταφίδας. Ένα μέρος των κτηνοτρόφων από την άλλη θα μεταφερθεί στα Λιβούτβα ή στο γειτονικό λιβάδι στο βουνό Περγαντί για να βγάλουν τα ζώα το καλοκαίρι. Οι καλαμιές του κάμπου δεν επαρκούν και — κυρίως— το νερό είναι ελάχιστο, τα ζώα υποφέρουν.

Πρόκειται για τη γνωστή, μικρής εμβέλειας, μεσογειακή «μεταβατική κτηνοτροφία» (transhumance), συνηθέστατη σε πολλά καμπίσια χωριά. Μετά το θερσίσι όλα τα χωράφια είναι ελεύθερα σ' όλους τους κτηνοτρόφους. Τα κοπάδια θα συμμαζευτούν πάλι το φθινόπωρο, με τις πρώτες σπορές.

Το 1931 θα είναι μια σημαντική χρονιά για τη Ζαβέρδα· είναι η χρονιά της απαλλοτριώσεως και διανομής των κτημάτων του Ράγκου. Θα επωφεληθούν απ' αυτή περίπου 100 από τις 500 οικογένειες του χωριού, που θ' αποκτήσουν κληρούς από 30 - 45 στρέμματα, ανάλογα με το μέγεθος της οικογένειας. Μέχρι τον πόλεμο, η μεγάλη κτηματική περιουσία της οικογένειας Ράγκου και των συνεταίρων τους Γεροκωστόπουλων, θα έχει ουσιαστικά εξαφανιστεί. Τ' αρχοντικό στο κέντρο του χωριού και τα υπολείμματα της ατμοκίνητης αντλίας είναι τα μόνα στοιχεία που θυμίζουν το πέρασμα της και τροφοδοτούν τους θρύλους του χωριού για τη δύναμη και τον πλούτο της.

Ο μεσοπόλεμος αποτελεί πάντως τη χρυσή εποχή του χωριού. Υπάρχουν

ιατρεία, φαρμακεία, το χωριό ηλεκτροδοτείται από τοπική γεννήτρια, πρώτο στην περιοχή. Τότε αρχίζουν ν' αναπτύσσονται και οι σχέσεις της Ζαβέρδας με την ενδοχώρα, τη Βόνιτσα, το Αργίνιο. Η ανυπαρξία χερσαίων μεταφορικών μέσων και δρόμων έκανε ως τότε πολύ πιο εύκολη την επικοινωνία με τη Λευκάδα: η Ζαβέρδα ήταν στραμμένη προς τη θάλασσα. Θα τη συνδέσει για πρώτη φορά στοιχειώδης δρόμος με τη Βόνιτσα το 1897, όταν με αφορμή τον χαμένο ελληνοτουρκικό πόλεμο ο στρατός θα θελήσει να μεταφέρει πολεμικά σκάφη στον Αμβρακικό — για ν' αποφύγει τη στενή είσοδο που την ελέγχουν οι Τούρκοι. Όμως οι αραμπάδες και τα κάρα είναι ουσιαστικά ανύπαρκτα στο χωριό. Μόνο άλογα και μουλάρια χρησιμοποιούνται για όλες τις μεταφορές. Το καράβι που τρεις φορές την εβδομάδα τη συνδέει με την Πάτρα και τον Πειραιά κάνει αυτά τα αστικά κέντρα (όπως και τη Λευκάδα τα καΐκια κι οι «βενζίνες») πιο κοντινά από τη Βόνιτσα, το Αργίνιο, το Μεσολόγγι.

Καθοριστικό στοιχείο όμως για την προπολεμική ζωή του χωριού υπήρξαν οι εχθροπάθειες: αιματηρές βεντέτες που χώρισαν πολλές φορές τα σόγια του χωριού σε αντιμαχόμενα στρατόπεδα. Από τις αρχές του αιώνα ως τον πόλεμο υπήρξαν τουλάχιστον 20 νεκροί στη Ζαβέρδα από τις εχθροπάθειες. Κι όμως, η Ζαβέρδα φημίζεται για τα ήρεμα ήθη της σε σύγκριση με τα υπόλοιπα (πιο ορεινά, πιο απομονωμένα) χωριά του Ξηρόμερου. Οι αφορμές είναι απλές παρεξηγήσεις, προσβολές, ερωτικές διαφορές, περιουσιακές διαφορές. Τις αιτίες τους, δύσκολα μπορεί να τις ανιχνεύσει κανείς· οι γέροντες επιμένουν να θεωρούν αιτία την αμάθεια, τις σκληρές συνθήκες της ζωής. Ίσως όμως υπάρχουν κι άλλες πιο «δομικές» αιτίες γι' αυτές τις εχθροπάθειες που κρατούν συνεχώς εν ερηγόρσει τους άντρες του χωριού, μια που ακόμη και τα δεύτερα ξαδέλφια μπορούν ν' αποτελέσουν στόχους αντεκδίκησης. Ο πόλεμος θα σβήσει πολλά απ' αυτά τα μίσση αλλά θα δημιουργήσει καινούρια αφού το χωριό θα ταχθεί αποφασιστικά, στη διάρκεια της Κατοχής, με τη μεριά της δεξιάς και οι λίγοι οπαδοί του ΕΑΜ θ' αναγκαστούν να εκπατριστούν.

Γύρω στο 1950 θα εμφανιστεί στο χωριό το πρώτο τρακτέρ, μετά η πρώτη αλωνιστική κι αργότερα οι θεριζοαλωνιστικές. Τα πρόβατα θ' αρχίσουν ν' αυξάνονται με γοργούς ρυθμούς, ελιές θ' αρχίσουν νά φυτεύονται από το 1960 εκεί που παλιά καλλιεργούνταν στάρια, ενώ παλιά λιοστάσια με «κεντρομάδες» (αγριλιές που είχαν μολιαστεί) εγκαταλείπονται. Ο καπνός θ' αρχίσει να καλλιεργείται συστηματικά και στα μέσα της δεκαετίας του '60 η κοινή χορτονομή θα καταργηθεί: Οι ιδιοκτήτες θα περιφράξουν τα χωράφια τους για να εμποδίσουν την είσοδο των ζώων. Η συλλογική πειθαρχία στην αμειψισπορά είχε ήδη αρχίσει να σβήνει πριν τον πόλεμο, ίσως πριν κι από την εποχή της μεταρρύθμισης. Παράλληλα, μέσα στη δεκαετία του '60 θα αυξηθεί και ο αριθμός των αναχωρήσεων για τα βαπόρια, την Αθήνα, την Αυστραλία — όπως και τα αντίστοιχα εμπόσματα που φτάνουν στο χωριό. Χάρη στα εμπόσματα και τα στεγαστικά

δάνεια της ΑΤΕ στις αρχές του '70 θα εξαφανιστούν από το χωριό κι οι τελευταίες καλύβες που ως τότε υπήρχαν.

Από τότε περίπου θα προστεθεί μια νέα πηγή εισοδημάτων, ο τουρισμός: χάρη στις όμορφες παραλίες της, το γλυκό της κλίμα, το καταπράσινο από τις ελιές τοπίο της, η Ζαβέρδα θα γίνει τόπος έλξης για τους κατοίκους κυρίως του Αγρινίου αλλά και Αθηναίων και αλλοδαπών, παρ' όλο που η υποδομή είναι ουσιαστικά ανύπαρκτη. Στο μικρό της λιμάνι καταφθάνουν δεκάδες ιστιοφόρα, ενώ οι παραλίες γεμίζουν από κατασκηνωτές που κάνουν κάμπινγκ. Όλα τα ελεύθερα δωμάτια νοικιάζονται αλλά και πάλι δεν επαρκούν στη ζήτηση.

Τουρισμός, εμβάσματα, πρόβατα, ελιές αποτελούν σήμερα τις κύριες πηγές εισοδημάτων των Ζαβερδιανών. Συμπληρωματικά είναι ο καπνός και για όσους μπορούν ν' αρδεύουν τα χωράφια τους το βαμβάκι. Ο μεγάλος κάμπος της χρησιμεύει κυρίως για γρασιδία και σανούς για τα σταβλισμένα πρόβατα, ενώ άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους και τα πρώτα περιβόλια με εσπεριδοειδή. Όνειρο των Ζαβερδιανών είναι η άρδευση του κάμπου από τη γειτονική λίμνη της Βουλκαρίας — που το νερό της όμως, λένε οι ειδικοί, είναι υφάλμυρο και δεν μπορεί ν' αξιοποιηθεί πλήρως. Αν όμως κάποτε ο κάμπος αρδευθεί, η Ζαβέρδα θα μετατραπεί σίγουρα σ' ένα από τα πλουσιότερα χωριά της χώρας και θ' αναποδογυριστούν για μια ακόμη φορά οι παραγωγικές ασχολίες των κατοίκων της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αλεξάκης Α., 1984, *Η εξαγορά της νύφης*, έκδοση του συγγραφέα, Αθήνα.
Βεργόπουλος Κ., 1975, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα.
Γκοντελιέ Μ., 1981, «Υποδομές, ιστορία, κοινωνία», *Πολίτης*, 44, 61 - 71. (Το πρωτότυπο κείμενο δημοσιεύθηκε το 1977 στο περιοδικό *Dialectiques*, 21, 41 - 53).
Καραβίδας Κ., 1978, *Αγροτικά*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, 1982, *Δομικές αλλαγές στην αγροτική οικονομία μας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
Κουρούκλη Μ., 1984, «Οικογένεια στην Κέρκυρα του 19ου αιώνα», στο επιμ. Δ.Γ. Τσαούσης, *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Εστία 1984.
Κρυστάλλης Κ., 1959, «Οι βλάχοι της Πίνδου», στα *Άπαντα* (επιμέλεια Γ. Βαλέτα), τόμος Β', 518 - 657.
Μάρξ Κ., 1984, *Θεωρίες για την υπεραξία*, Α' - Β' Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
Μεγασού Κ., 1983, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 52.
Μουζέλης Ν., 1978, *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας.
—, 1978β, Εισαγωγή στο Κ. Καραβίδα, *Αγροτικά*, σ. ΙΧ-XXII.
—, 1978γ, *Καπιταλισμός και ανάπτυξη της γεωργίας*, *Αντί*, 105, 25 - 31.
Παντισίδης Γ., 1984, *Ο μαρξισμός και το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
Σκουτέρη - Διδασκάλου Ν., 1984, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, Πολίτης, Αθήνα.
Συράκης Δ., 1925, «Η νομαδική κτηνοτροφία εν Ελλάδι», *Γεωργικών Δελτίων της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας*, XII, 651 - 777.
Τερζοπούλου Μ., Ψυχογιού - Ιωαννίδη Ε., 1984, «Η γυναίκα στο δημοτικό τραγούδι», *Αντιθέσεις*, 17, 50 - 67.

- Τσουκαλάς Κ., 1981, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος, η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Τσουκαλάς Κ., 1984, «Μονοσήμαντες τάξεις και «πολυσθενή» υποκείμενα», *Αντί* 267, 34 - 40.
- Ψυχολιός Δ.Κ., 1980, «Οι τρόποι παραγωγής και η άμβρωσή τους», *Αντιθέσεις*, 3, 13 - 84.
- , 1982, «Οικιακός Τρόπος Παραγωγής στη γεωργία και καπιταλισμός», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, ΑΤΕ τ. 2 - 33.
- Ψυχολιός Δ.Κ., Παπαπέτρου Γ., 1984, «Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 53, 3 - 23.

Ξενόγλωσση

- Βερούλου Ι., 1981 «Trikeri: mobilité et rapports d'appartenance», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, Numero Special (Επιμέλεια: Στ. Δαμιανάκος), 191 - 199.
- Bloch M. 1983, *Marxism and Anthropology*, Clarendon Press, Οξφόρδη.
- Capetanakis S., 1979, *Parenté et organisation sociale à Elymbos de Karpathos*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, EHESS, Παρίσι.
- Chayanov A.Y., 1966, *The Theory of Peasant Economy*, Irwin, Homewood (ΗΠΑ).
- Cook S., 1984, «Peasant Economy, Rural Industry and Capitalist Development in the Oaxaca Valley, Mexico», *Journal of Peasant Studies*, τ. 12, 3 - 40.
- Damianakos S., 1981, *Groupe Domestique, transmission du patrimoine et prestations matrimoniales dans un village multiethnique de la Grèce du Nord*, πολυγραφημένο, ανακοίνωση στο Colloque de Marseille σχετικά με τις Prestations et stageries matrimoniales en Méditerranée.
- Dorham D.L., 1981, «Beyond the domestic mode of production», *Man*, τ. 16, 515 - 545.
- Durenberger E.P., 1979, «An analysis of shan household production decisions», *Journal of Anthropological Research*, 35, 477 - 480.
- Godélier M., 1970, «Sur les Sociétés Precapitalistes» (έκδοση του SERM, *Centre d' Etudes et des Recherches Marxistes*), Editions Sociales, Παρίσι.
- Goody J. και Tambiah S., 1973, *Bridewealth and Dowry*, Cambridge University Press, Καμπριτζ.
- Harris M., 1979, *Cultural Materialism*, (Crowell, Νέα Υόρκη).
- Kahn J.S. και Llobera J.R., 1981, *The Anthropology of Pre-capitalist Societies*, Macmillan, Λονδίνο.
- Meillassoux C., 1977, *Terrains et Théories*, Anthropos, Παρίσι.
- , Meillassoux C., 1982, *Femmes, Greniers et Capitaux*, Maspero/La Decouverte, Παρίσι.
- Norman D.W., Simmons E.B., Hays H.M., 1982, *Faming Systems in the Nigerian Savanna*, Westriew Press, Μπούλντερ (ΗΠΑ).
- Rey P. Ph., 1978, *Les alliances de classe*, Maspero, Παρίσι.
- , 1981, *Les concepts de l'anthropologie économique marxiste*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο René Descartes, Παρίσι.
- Sahlins M., 1974, *Stone Age Economics*, Tavistock, Λονδίνο.
- , 1976, *Culture and Practical Reason*, University of Chicago Press, Σικάγο - Λονδίνο.
- Smith A.E., 1979, «Chayanov, Sahlins and the labor-consumer balance», *Journal of Anthropological Research*, 35, 477 - 480.
- Stone G.D., Johnson-Stone P., Netting R.M., «Household variability and inequality in Kofyar Subsistence and cash-cropping economies», *Journal of Anthropological Research*, τ. 40, 90 - 108.
- Terray E., 1969, *Le marxisme devant les sociétés «primitives»*, Maspero, Παρίσι.
- Tiffen M., 1976, *The Enterprising Peasant: Economic Development in Nigeria 1900 - 1908*, Ministry of Overseas Development, Overseas Research Publication No 21, Λονδίνο.
- Vernier B., 1977, *Rapports de parenté et rapports de domination*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, EHESS, Παρίσι.